

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

Географічний факультет

ВПЛИВ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ КРАЇНИ:
ОСВІТНІ ДОМІНАНТИ

Випускна кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

здобувач 2 курсу, 615 групи
спеціальність 014.07

«Середня освіта(Географія)»

Жежера Владислав Олександрович

Керівник: к.е.н., доцент

Підгірна Валентина Никифорівна

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. Кафедрою _____ проф. Руденко В. П.

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня 2-го курсу Жежера В.О. «Вплив людського капіталу на розвиток економіки країни: освітні домінанти». 014.07 «Середня освіта (Географія)», Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2023.

В роботі охарактеризовано людський капітал як показник економічного зростання, обґрунтовано вплив освіти, охорони здоров'я та добробуту на формування людського капіталу, доведено інтегральну взаємодію людського капіталу та економічного зростання через освітню детермінанту.

Ключові слова: людський капітал, освіта, освітні домінанти, економічний розвиток, економічне зростання, добробут населення, ВВП.

Abstract

Higher education applicant of the second (master's) degree of the 2nd year Zhezhera V. "The influence of human capital on the development of the country's economy: educational dominants." 014.07 "Secondary Education (Geography)", Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich, Chernivtsi, 2023.

The paper characterizes human capital as an indicator of economic growth, substantiates the influence of education, health care and welfare on the formation of human capital, proves the integral interaction of human capital and economic growth through the educational determinant.

Key words: human capital, education, educational dominants, economic development, economic growth, population welfare, GDP.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ В.О. Жежера

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Зростання національної економіки: концепції, показники, тенденції

1.2. Суть та характеристика людського капіталу як показника економічного зростання

1.3. Людський капітал та інклюзивний розвиток економіки України: освітньо-наукові чинники

Висновки до першого розділу

РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИКА ЗАБЕПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка основних соціально - економічних показників розвитку людського капіталу в Україні

2.2. Вплив освіти, охорони здоров'я та добробуту на формування людського капіталу

2.3. Розвиток людського капіталу як основа соціально-економічного відновлення

Висновки до другого розділу

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ КРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

3.1. Роль людського капіталу у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності країн світу

3.2. Дослідження проблем та визначення перспектив розвитку людського капіталу в Україні

3.3. Моделювання розвитку людського капіталу на економічне зростання країни

Висновки до третього розділу

РОЗДІЛ 4. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УРОЦІ ГЕОГРАФІЇ У ШКОЛІ

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Актуальність дослідження полягає в тому, що розвиток інформаційного суспільства у постіндустріальний період викликає потребу у виявленні нових шляхів та механізмів стимулювання економічного зростання країни та визначенні факторів, які його забезпечують. Значуще місце серед таких механізмів відводиться підвищенню конкурентоспроможності людського капіталу. У сучасних умовах людський капітал визнається ключовим елементом сталого економічного розвитку, гарантією конкурентоспроможності економіки та основою для формування нового та все більш інноваційного суспільства. Водночас людський капітал представляє собою унікальний економічний ресурс, оскільки людина розглядається як основний фактор, що має таку вартість, яка вирівнює його з іншими елементами виробничої та господарської діяльності. Цей ресурс, безперечно, впливає на забезпечення певного рівня доходу, сприяючи підвищенню фактичного рівня життя та добробуту населення країни.

Загальні проблеми розвитку людського фактору в економіці привертають увагу вчених як із світової, так і з вітчизняної наукової спільноти. Серед визначених авторитетних імен можна вказати на праці зарубіжних дослідників, таких як Адам Сміт, Девід Рікардо, Вільям Петті, Джон Стюарт Мілль, Альфред Маршал, Роберт Солоу, Томас Мальтус, Тібор Шульц, Гарі Беккер, Герберт Саймон та інші. Серед вітчизняних фахівців, що внесли значний внесок у розгляд проблем розвитку людського капіталу, слід відзначити Б. Кваснюка, Б. Базилюка, Г. Бодрова, Дмитра Г. Лук'яненка, Анатолія М. Поручника, П. Румянцева, В. Сіденка та інших.

Метою цього дослідження є проведення аналізу впливу людського капіталу на макроекономічну ситуацію у країнах світу, враховуючи рівень економічного зростання кожної країни та регіону, а також її загальний стан. Згідно з поставленою метою визначено основні завдання дослідження:

- проаналізувати Індекс людського розвитку та вивчити його ключові аспекти;
- дослідити роль людського капіталу як фактора, що впливає на міжнародну конкурентоспроможність;
- визначити рівень інвестицій у розвиток людського капіталу в країнах світу;
- встановити рівень розвитку людського капіталу в Україні;
- виявити соціально-економічні наслідки інтелектуальної міграції;
- сформулювати інтегральну взаємодію людського капіталу та економічного зростання через освітню детермінанту.

Об'єктом даного дослідження є процес становлення та розвитку людського капіталу як необхідного елемента економічного зростання, включаючи його інтелектуальну складову, в контексті глобальної макроекономічної політики.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні аспекти розвитку людського капіталу в міжнародній політиці та в системі соціально-економічного розвитку країн світу в умовах глобалізації.

Методологія дослідження ґрунтується на фундаментальних поняттях, що формують поняття людського капіталу. У першому розділі застосовані методи від абстрактного до конкретного, аналіз та синтез, структурно-системний підхід, метод причинно-наслідкових зв'язків для розкриття сутності та концептуальних понять конкурентоспроможності та людського капіталу. В аналітичній частині, де вивчаються показники та динаміка сучасного стану інтелектуального капіталу та забезпечення зростання та ефективності, застосовані методи логічного й історичного, кількісно-якісного аналізу, статистичні методи, методи порівняльного аналізу. У завершальному третьому розділі використано метод причинно-наслідкових, логічних та функціональних зв'язків і залежностей.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Зростання національної економіки: концепції, показники, тенденції

Логічним при визначенні сучасного економічного розвитку економіки буде дослідження котре базуватиметься на початковому визначення загального, соціологічного та філософського змісту такого поняття, як «розвиток». У звичному розумінні «розвиток – це процес удосконалення тих чи інших елементів суспільних відносин або матеріально-речових складових суспільства, чи соціально-економічних та матеріальних систем у цілому, перехід до принципово нових якісних характеристик». У такому розумінні термін «розвиток» доволі часто зіставляється з прогресом, зростання, розквітом, процвітанням, розвиванням. Проте історичний досвід доводить, що одновекторного руху чи лінійного розвитку в економіці не існує, незалежно від її типу. Зміни відбуваються з певними часовими проміжками – циклічно, хвилеподібно [4].

Найбільший внесок у теорію циклічного розвитку економіки зробив М. Кондратьєв. На основі аналізу величезних масивів статистичної інформації за період 100-150 років, що стосується динаміки цін, заробітної плати, відсотку на капітал, обігу зовнішньої торгівлі, цін на золото, обсягів виробництва промислової продукції тощо, він розробив цілісну теорію, яка пояснює хвилеподібні коливання економічної динаміки трьох видів – короткі цикли (3-3,5 роки), середні цикли (7-11 років), великі цикли (54-55 років), а також загальний тренд розвитку економіки за аналізований період (рис. 1) [5, с. 221].

Згідно з теорією, запропонованою М. Кондратьєвим, циклічний розвиток соціально-економічних процесів є закономірним явищем, пов'язаним з НТП і спричиненим різного роду нововведеннями, які

розподіляються в часі нерівномірно і є групами (кластерами), при цьому науково-технічні зміни тісно пов'язані із соціально-економічними [5]. Важливим є визначення співвідношення між економічними розвитком і зростанням. Обидва ці поняття є взаємопов'язаними та взаємозалежними. Економічне зростання – це збільшення реального ВВП країни в певному періоді порівняно з іншим періодом. Даний показник показує здатність країни реалізувати її виробничі можливості.

Тобто термін «економічне зростання» є вужчим ніж поняття «економічний розвиток». Але цілком очевидно, що економічний розвиток неможливий без економічного зростання. Економічне зростання є структуроутворюючою складовою економічного розвитку. Отже, варто зазначити, що економічний розвиток є визначальним етапом у процесі постійних економічних змін, еволюції господарювання суспільства. Адже економічне зростання – це кількісний показник розвитку, а економічний розвиток – це якісне економічне зростання поряд з значними структурними змінами у відносинах власності, в системі поділу праці й зайнятості, в політиці доходів та витрат, у соціальній сфері тощо.

Значний вплив на економічний розвиток здійснюють традиційні фактори виробництва – земля, праця, капітал, менеджмент, технології тощо. Водночас не варто відкидати впливи другого порядку – політичні та економічні інституції, форми і типи власності, релігійні та культурні особливості. Для аналізу економічних явищ у короткостроковому періоді значну роль відіграє перша група чинників. Вони є визначальними та головними і легко піддаються кількісному аналізу. Друга група чинників (інституції, релігія, культура тощо) створюють загальні передумови, своєрідний осередок для реалізації головних чинників економічного розвитку.

Економічне зростання, процес, завдяки якому багатство нації з часом збільшується. Хоча цей термін часто використовується в дискусіях про

короткострокові економічні показники, в контексті економічної теорії він, як правило, відноситься до збільшення багатства протягом тривалого періоду.

Суть зростання національної економіки полягає в систематичному та стійкому збільшенні обсягу виробництва та економічної діяльності в країні чи регіоні. Це може включати збільшення валового внутрішнього продукту (ВВП), підвищення продуктивності праці, розвиток інфраструктури, залучення інвестицій, розширення ринків, підвищення конкурентоспроможності та поліпшення якості життя населення. Зростання економіки може бути визнане як позитивне явище, оскільки воно може сприяти створенню нових робочих місць, підвищенню доходів громадян та загальному підвищенню економічного добробуту.

У сучасній науці виділяють кілька основних моделей економічного розвитку, які тісно пов'язані з господарським зростанням:

- модель лінійних стадій розвитку (зростання);
- теорія структурних трансформацій;
- теорія зовнішньої залежності;
- неокласична модель вільного ринку;
- теорія ендогенного зростання;
- модель сталого розвитку.

Зупинимось детальніше на концепціях економічного зростання. Першою течією був меркантилізм. Він зародився в Європі між 1500 і 1800 роками. Меркантилізм залежав від колоніалізму, у той час уряд використовував військову силу для завоювання чужих земель, а «бізнес» використовував природні та людські ресурси.

Меркантилісти вважали, що економічна система складається з трьох секторів: виробничого, сільськогосподарського та іноземних колоній.

Однією з головних передумов меркантилістської теорії було те, що економічна система функціонувала в умовах неповної зайнятості, внаслідок чого приплив додаткового золота з-за кордону міг в поєднанні з

надлишковою робочою силою збільшити виробництво.

Отже, меркантилізм – це економічна теорія, яка виступає за державне регулювання міжнародної торгівлі для створення багатства та зміцнення національної влади. У меркантилізмі уряд підсилює приватних власників факторів виробництва. Чотири фактори - підприємництво, капітальні блага, природні ресурси та робоча сила [3].

Класична економіка широко розглядається як перша сучасна школа економічної думки. Це пов'язано з ідеєю, що вільні ринки можуть регулювати себе. До її основних розробників належать Адам Сміт, Девід Рікардо, Томас Мальтус та Джон Стюарт Мілл. Іноді визначення класичної економіки розширюється, включаючи Вільяма Петті та Йоганна Генріха фон Тюнена. Переваги та недоліки класичної моделі економічного зростання відображено в табл. 1.1

Таблиця 1.1

Переваги і недоліки класичної моделі економічного зростання [4]

Концепція	Переваги	Недоліки
Класична модель економічного зростання Основоположник Адам Сміт та послідовники (18-19 століття)	<ul style="list-style-type: none"> • Стимулювання ефективності ринкових механізмів. • Заохочення конкуренції та інновацій. • Віра у довгострокове стійке зростання економіки. • Приверженість ідеї вільного ринку та індивідуальної свободи. • Збереження індивідуального підприємництва та приватної власності. 	<ul style="list-style-type: none"> • Недооцінка можливості ринкових збоїв. • Відсутність врахування екологічних аспектів. • Недосконалість ринкових механізмів у реальному житті. • Відсутність механізмів соціального захисту та боротьби з нерівністю

Вцілому, яскравий представник класичної школи політекономії А. Сміт виділив три аспекти, які співвідносять розподіл праці зі збільшенням продуктивності праці. Перший - збільшення кількості робітників, другий - підвищення ефективності працівників, третій – нагромадження капіталу [6].

У теорії Сміта виробничий сектор був закладений як генератор надлишків і відіграв головну роль, хоча сільське господарство все ще

залишалося життєвоважливим. Він також оцінив потенціал розподілу праці у виробничому секторі та його можливі наслідки для підвищення рівня життя населення, а також співвідношення між накопиченням капіталу та зростанням продуктивності праці в довгостроковій перспективі[8].

Теорія економічного зростання Сміта розрізняє працю, яка виробляє капітал, і працю, яка цього не робить. Інвестиції, споживання та державні витрати були за моделлю Кеня можливими через ренту, вироблену сільським господарством. Зі Смітом прибуток також може отримувати промисловий сектор. Щоб отримати більше інвестицій, було б необхідне скорочення споживання. Важливо було також спрямовувати інвестиції на проекти, здатні генерувати надлишки, а не збитки.

Наступними зробили великий внесок у розвиток концепцій економічного зростання неокласики. Вагомим висновком теорії неокласичного зростання є те, що якщо обидві країни мають однаковий темп економії та однаковий темп приросту населення та отримують доступ до однієї і тієї ж технології (тобто виробничої функції), їх рівень доходів на душу населення з часом зблизиться тобто вони зрештою стануть рівними. У цьому контексті варто процитувати Фішера: «Бідні країни бідні, тому що вони мають менший капітал, але якщо вони заощаджуватимуть з тією ж швидкістю, що і багаті країни, і отримують доступ до тієї ж технології, вони з часом зможуть наздогнати» [9].

Для вимірювання різних джерел економічного зростання використовувалась така функція:

$$Y = AF \times (K, L) \quad 1.1$$

де Y – загальний національний продукт,

K – кількість використаного фізичного капіталу,

L – кількість використаної праці,

A – стан технології [10].

Рівняння виробничої функції показує, що збільшення капіталу та праці

та вдосконалення технології призведуть до зростання національної продукції. Як наслідок, удосконалення технології спричиняє збільшення випуску продукції за допомогою заданих факторів[1].

Наступний напрям, який розглядав економічне зростання та намагався його обґрунтувати було кейнсіанство. Кейнсіанська економіка - це теорія, яка говорить, що уряд повинен збільшити попит, щоб сприяти зростанню. Кейнсіанці вважали, що споживчий попит є основною рушійною силою в економіці. В результаті теорія підтримувала експансіоністську фіскальну політику. Недоліком є те, що передобування кейнсіанської політики збільшує інфляцію. Британський економіст Джон Мейнард Кейнс розробив цю теорію в 1930 роках. Характеристика переваг та недоліків кейнсіанської концепції відображена в табл. 1.2.

Таблиця 1. 2

Переваги і недоліки кейнсіанської концепції

Концепція	Переваги	Недоліки
Кейнсіанська концепція. Основоположник Джон Мейнард Кейнс (20 століття)	<ul style="list-style-type: none"> • Здатність державного регулювання економіки в умовах криз та рецесій • Можливість швидкого реагування держави на економічні шоки • Стабілізація споживчої активності та уникнення безробіття. • Зменшення соціальних нерівностей за рахунок державного втручання. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ризик інфляції при великому обсязі державних витрат. • Залежність від ефективного функціонування державного апарату. • Зростання громадського боргу при активній фіскальній політиці. • Необхідність ефективного контролю за інфляцією.

Важливе значення має мультиплікатор Кейнса – це коефіцієнт, що рівний оберненій величині граничної схильності до заощаджень або оберненій величині різниці одиниці й граничної схильності до споживання. Він показує наскільки гранична схильність до заощаджень обмежує зростання ВВП. Коли кількість компонентів сукупно використана, то буде досягнуто зміна рівноважного ВВП, але він виявив ефект мультиплікатора. Первинні проекти поділяють національне місце, де залишається приватне

підряд, а частина повинна буде затриматись (користувач), коли ми будемо робити новий приріст національного дому, але він буде меншим за час розвитку, що відхиляється, і так слід.

Розвиток теорії економічного зростання в руслі неокласичного підходу пов'язано з розширенням і уточненням числа факторів, що включаються в моделі зростання, а також зі зміною акцентів на співвідношенні екзогенних і ендогенних факторів. Так, розрахунок внеску «традиційних» чинників зростання - праці і капіталу - представлених в моделі Р. Солоу, показав, що їх динаміка пояснює меншу частину приросту доходу, а його більша частина залишається непоясненим, припадаючи на так званий «залишок Солоу», що показує внесок сукупної продуктивності факторів (СПФ) [14].

Необхідність уточнення меж «факторів виробництва» призводить до можливості виявлення безлічі інших чинників економічного зростання, які починають враховуватися при моделюванні. Так, розмежовуючи «робочу силу» на чисто кількісний фактор «праця» і якісний фактор «людський капітал», можна отримати моделі, в яких темпи зростання будуть пояснюватися не стільки збільшенням трудових ресурсів або засобів виробництва, скільки підвищенням «людського капіталу» [15].

Останній може набувати різного форму в моделях - запас знань, навчання на робочому місці і т. д. У ряді досліджень підкреслюється значення освіти як способу формування людського капіталу і, відповідно, його вплив на економічне зростання [8].

Неокласична модель економічного зростання визначається інтеграцією ключових аспектів класичної та кейнсіанської теорій, створюючи комплексний підхід до розуміння факторів, що впливають на розвиток економіки. Цей підхід виник у другій половині ХХ століття і представляє собою спробу об'єднати кращі елементи обох традицій для створення більш повної та реалістичної моделі.

Центральною ідеєю неокласичної моделі є підкреслення важливості

ролі індивідуальних рішень агентів, таких як споживачі, підприємці та інвестори. Індивідуальні дії визнаються як основний механізм формування загального рівноваги в економіці, і вони сприяють розвитку в рамках концепції раціональних очікувань та оптимального використання ресурсів.

Важливим аспектом неокласичної моделі є акцент на ролі людського капіталу, тобто знань, навичок та освіти, в розвитку економіки. Людський капітал розглядається як ключовий фактор, що впливає на технологічний прогрес, інновації та загальний рівень виробничої ефективності, табл. 1.3

Таблиця 1.3

Переваги і недоліки неокласичної концепції

Концепція	Переваги	Недоліки
Неокласична модель-поєднує ознаки класичної та кейнсіанської теорій (20 століття)	<ul style="list-style-type: none"> • Врахування конкуренції та ринкових механізмів, але з обмеженим втручанням держави. • Розгляд можливості державного втручання в умовах ринкових збоїв. • Урахування можливості неповної конкуренції та імперфекцій. • Привертає увагу до ринкових рішень і споживчих виборів. 	<ul style="list-style-type: none"> • Ризик інфляції при недостатньому контролі. • Відсутність чіткої позиції щодо ролі держави. • Необхідність забезпечення ефективного контролю за діяльністю держави.

Неокласична модель також враховує динаміку ринкових цін, процентних ставок та інших факторів, зокрема у контексті економічних циклів. Однак, вона залишається гнучкою щодо змін в умовах, при цьому намагаючись визначити оптимальні умови для стабільного економічного зростання.

Ендогенна теорія зростання є важливим напрямком в економічній теорії, який намагається пояснити джерела та механізми економічного зростання зсередини самої системи. Ця теорія виходить за рамки традиційних моделей, де фактори виробництва та технологічний прогрес розглядаються як екзогенні, тобто зовнішньо наведені.

Одним із ключових аспектів ендогенної теорії є акцент на ролі

людського капіталу та технологічних інновацій у процесі зростання. Людський капітал, який включає в себе освіту та професійні навички, розглядається як важливий фактор, що визначає продуктивність праці та сприяє створенню нових технологій.

Моделі ендогенного зростання часто розглядають роль капіталу у розвитку економіки. Капітал розглядається не тільки як засіб виробництва, але і як основний фактор, що визначає темпи економічного зростання. Так, ендогенна теорія покладає особливий акцент на накопичення капіталу як внутрішнього процесу, враховуючи його вплив на підвищення продуктивності та стимулювання інновацій, табл. 1.4

Таблиця 1.4

Переваги і недоліки ендогенної теорії

Концепція	Переваги	Недоліки
Ендогенна теорія зростання (20 століття)	<ul style="list-style-type: none"> • Визнання внутрішніх факторів, таких як технологічні інновації та людський капітал. • Акцент на самозміцненні та сталому економічному зростанні. • Розуміння внутрішньої взаємодії між капіталом, працею та технологічними змінами. 	<ul style="list-style-type: none"> • Складність в моделюванні та прогнозуванні внутрішніх факторів. • Потреба в ефективних стратегіях стимулювання внутрішньої інноваційної діяльності.

Однією з ключових ідей ендогенної теорії є те, що економічне зростання може бути самостійним процесом. Іншими словами, наявність певних елементів, таких як людський капітал, технологічні інновації та ефективна організація економіки, може сприяти формуванню позитивного циклу, що забезпечує сталі темпи економічного зростання.

Синергетичні моделі є унікальним підходом в економічній теорії, що виходить за рамки традиційних моделей та базується на концепціях, запозичених з фізики та математики, зокрема теорії синергетики. Синергетика розглядає системи, які мають здатність до самоорганізації та виникнення нових структур і порядків через взаємодію їх компонентів.

У синергетичних моделях акцент робиться на вивченні динаміки

системи в умовах нестабільності та невизначеності. Вони визнають, що системи економічного розвитку можуть переживати періодичні кризи, зміни та фазові переходи, але в той же час вони мають потенціал для само зміцнення та стабілізації.

Однією з ключових ідей синергетичних моделей є поняття "самоорганізації". Це вказує на те, що система може виробляти нові структури та порядки самостійно, без зовнішнього втручання. У контексті економічних досліджень, це може означати виникнення нових форм бізнесу, економічних моделей або ринкових тенденцій.

Важливим елементом синергетичних моделей є врахування нелінійності взаємодій. Це означає, що малі зміни у одному аспекті системи можуть викликати неспівмірні великі ефекти або зміни в інших частинах системи.

Загалом, синергетичні моделі пропонують новий погляд на економічні процеси, розглядаючи їх як самоорганізуючі та динамічні системи, що можуть самостійно еволюціонувати та адаптуватися до змін в середовищі. Цей підхід відкриває нові можливості для розуміння та прогнозування економічного розвитку, особливо в умовах складних та невизначених умов, табл. 1.5

Таблиця 1.5

Переваги і теорії синергетичної моделі

Концепція	Переваги	Недоліки
Синергетичні моделі Відсутній (застосовується в науковій фантастиці, літературі та іграх) Сучасність	<ul style="list-style-type: none"> • Унікальний підхід до вивчення економічних процесів через призму синергетики. • Акцент на самоорганізації та динаміці системи в умовах невизначеності • Підкреслення взаємодії та зв'язків між компонентами системи. • Розвиток творчого мислення та уяви щодо можливого майбутнього. 	<ul style="list-style-type: none"> • Відсутність конкретної наукової основи та важливість лише у художньому контексті • Недостатня конкретність для застосування в реальних економічних умовах • Необов'язковість побудови конкретних економічних стратегій • Відсутність конкретних інструментів для застосування в економічних дослідженнях.

Отже, економічні явища економічного зростання потребували пояснень, завдяки чому з'явилися різноманітні школи та економічні концепції, що заперечували один одного та обґрунтовували ті чи інші явища. Найбільшої популярності набула класична теорія. Процес накопичення капіталу відіграє важливу роль у теорії економічного зростання Сміта. Сміт вважав, що накопичення капіталу сприяє розширенню ринку. Якщо більше капіталу, робоча сила готова для виконання спеціалізованих дій, а заробітна плата може зрости вище прожиткового мінімуму. Це збільшує кількість населення, що збільшує попит та дозволяє розширити ринок. Крім того, ринок здатний регулюватися сам та держава має не поширювати свою владу на нього. У протиположності цьому виступали багато течій, які з'явилися значно пізніше.

1.2. Суть та характеристика людського капіталу як показника економічного зростання

В історії розвитку економічної думки особливо останніх десятиліть однією з найбільш визначних подій було створення теорії людського капіталу. Вагомий вплив цієї теорії на подальший розвиток всієї економічної науки часто порівнюють з революцією в економічній думці.

Можна виділити дві основні причини виникнення інтересу до даного поняття:

- Загальна закономірність розвитку сучасної науки в цілому, яка виявляється в концентрації уваги вчених на дослідженні проблем людини.
- Визнання того факту, що активізація творчих потенцій людини, розвиток висококваліфікованої робочої сили є найефективнішим способом досягнення економічного зростання.

Людський капітал визнаний найціннішим ресурсом, набагато важливішим, ніж природні ресурси або накопичене багатство. Саме людський капітал, а не матеріальні засоби виробництва, є визначальним

чинником конкурентоспроможності, економічного зростання та ефективності.

Використовуючи теорію людського капіталу, можна логічно пояснити і глибше дослідити такі кардинальні проблеми, як людський розвиток, економічне зростання, розподіл доходів, роль та значення освіти і професійної підготовки у суспільному відтворенні, вікова динаміка заробітків, мотивація тощо. Зокрема ця теорія дозволяє визначити доцільність витрат, наприклад, на навчання або на зміну місця роботи залежно від розміру майбутнього приросту доходів і тривалості їх одержання, що має не лише навчальне та виховне, а й мотиваційне значення для економістів. Ця теорія стала ідеологією значних інвестицій в освіту та розвиток людей на всіх рівнях, оскільки вони розглядаються як ефективне джерело економічного зростання.

Теорія людського капіталу сягає корінням у статтю переможця Нобелівської премії Шульца, опублікованій у шістдесяті роки (1961). Ця коротка, але відома стаття стала основою освітньої політики у всьому розвиненому світі, згідно з міжнародними доповідями (*Tremblay and Marchand, 2006; Healy, 2001.*) Аналогічно освітній політиці Канади, Нової Зеландії, США та європейської спільноти були спрямовані на вирішення дефіциту у виробництві та первинних ресурсах, щоб так звані економіки, що розвиваються, більш-менш взяли на себе, закликаючи до збільшення інвестицій в економіку знань (*Miller, 1996*). Існує кілька теоретичних питань, які піднімаються цією тенденцією в політиці. По-перше, економіка знань розташована на стику економічної теорії та теорії освіти [16].

Ми все більше усвідомлюємо, що так звані «розвинені» країни повинні все більше залежати від свого економічного здоров'я та виживання від розширення діяльності, орієнтованої на знання. Це розглядається як природний результат останніх прогресів в галузі інформаційних технологій та нового домінування економіки третього сектору (сфера послуг), в якій

компетентність є синонімом продуктивності та знань з конкурентною перевагою (*Barnow & Smith, 2005*). Ще одним важливим фактором було усунення в останні роки багатьох традиційних бар'єрів для руху та передачі товарів і капіталу, що є центральною частиною процесу, більш широко називаної глобалізацією економіки [17].

Зняття торговельних бар'єрів, таких як тарифи та податки на імпорт, «бідні» країни можуть продавати свої товари в будь-якому місці за нижчою ціною, ніж "багаті" країни, настільки, що в розвинених економіках експлуатація природних ресурсів, а також багато - якщо не більшість - своїх виробничих галузей, швидко стають неактуальними. Отже, наша потреба розвивати «капітал знань» більш чи менш як заміну втрати інших наших конкурентних можливостей на світових ринках. Іншими словами, ми перекладаємо свою залежність від більш традиційних форм природного, робочого та фізичного капіталу до того, що ми сьогодні називаємо людським капіталом для побудови нової «економіки знань».

Існує різниця між тим, що умовно називають «людські ресурси», і тим, що зараз називається «людський капітал». Тонка відмінність між цими двома є досить показовою, оскільки «ресурс» – це те, що можна використовувати або використовувати з якоюсь користю об'єктивно, тоді як «капітал» за визначенням –це не те, що хтось робить, але що комусь належить [18].

Як і фізичний капітал, капітал знань може бути набутий (через освіту) та збережений (через постійну освіту) і може приносити дивіденди у вигляді продуктивності та, мабуть, багатства того, хто ним володіє. Але на відміну від інших форм капіталу, людський капітал не може бути відокремлений від його власника, і його цінність повністю залежить від здатності цієї людини застосувати свої знання на економічно вигідному підприємстві. У цьому сенсі людський капітал, навіть якщо його заохочують та сплачують державні установи за допомогою державної політики, залишається власністю його власника, а саме особи, яка «володіє» своєю освітою [9].

Наскільки економіка, визначена тут як турбота про колективне багатство, отримує користь від людських знань? Це теоретичне питання ніколи не оскаржувалося на публічному форумі і навіть не ставилося тими, хто пропагує його як поточний перспективний ідеал. Існує майже досконала кореляція між освітніми показниками та доходами людей, як показують усі статистичні записи в розвинених країнах. Іншими словами, ваш дохід статистично пропорційний вашим рокам, проведеним у школі [5].

Основоположниками сучасної теорії людського капіталу є лауреати Нобелівської премії 1979 і 1992 роках. Т. Шульц і Г. Беккер - американські вчені- економісти. Перше визначення людського капіталу належить Т. Шульцу. Його популярність пов'язана з публікацією в пресі двох авторських робіт в 1960 і 1961 роки : «Формування капіталу освіти» та «Інвестиції в людський капітал». У роботі «Інвестиції в людський капітал» Т. Шульц писав: «Концепція капіталу виходить з наявності щось реально існуючого, що володіє економічною властивістю надавати майбутні послуги, що мають деяку вартість. Розуміння капіталу, як щось такого, що надає майбутні послуги, дозволяє приступити до подальшого поділу цілого на дві частини: на людський і нелюдський капітал» [11].

Концепція людського капіталу Т. Шульца зводиться до кількох ключових моментах: «Людський капітал» – це додаткове джерело доходу, який створюється за допомогою знань, навичок, здібностей людини. Освіта є однією з форм капіталу, найважливішим фактором, що забезпечує економічне зростання і одночасно відособили джерелом зростання - поза інститутів, суб'єктів інституційного середовища.

Систематизувавши суть поглядів науковців, людський капітал – це знання, навички, компетенції та інші ознаки, втілені у людей або груп осіб, надбані за їх життя і використовувані для виробництва товарів, послуг чи ідей в умовах ринку. Індивідуальний людський капітал - вміння та навички окремих працівників. Людський капітал є ключовим елементом економічного

розвитку, оскільки відображає потенціал суспільства для створення, інновацій та конкурентоспроможності. Інвестиції в розвиток людського капіталу можуть призвести до покращення якості життя, підвищення рівня освіти та здоров'я, а також до збільшення ефективності праці та конкурентоспроможності країни чи підприємства.

Капітал освіти – це людський капітал внаслідок того, що він невіддільний від людини. Освіта як капітал є джерелом майбутніх задоволень і (або) заробітків. Для поліпшення якісних характеристик робочої сили необхідні додаткові вкладення коштів (інвестиції) в освіту. Інвестування освіти є одним з вкладень коштів у фактори виробництва, що створюють додатковий продукт [15].

На рубежі 90-х рр. інтерес до даної проблеми помітно поживався завдяки появі ряду нових моделей економічного зростання з ендегенним (тобто таким, що генерується всередині досліджуваної системи) технологічним прогресом. Ці моделі трактують технологічні зміни, що відбуваються як результат проведення НДДКР економічними агентами, що прагнуть максимізувати свій прибуток на достатньо великому відрізку часу. Інша характерна особливість нових моделей полягає в тому, що їх автори, розвиваючи більш ранні ідеї К. Ерроу та Х. У заві [20] про економічну роль навчання в процесі виробництва, вводять у виробничу функцію в тій чи іншій формі додаткову змінну – людський капітал, тобто обсяг наукових знань і практичного досвіду, нагромаджених у процесі навчання та безпосередньої виробничої діяльності. Сучасна історія, вважає Е. Карневейл, «характеризується невинним і все більш швидким переходом до застосування як основного «будівельного матеріалу» не природних ресурсів і машин, а набутих людьми вмінь. Людські ресурси не тільки стають більш цінними, але вони все більше знижують відносне значення проривних ресурсів і машин» [21]. Ця їх нова роль пов'язана з тим, що тільки вони здатні перетворювати інші економічні ресурси в товари і послуги.

Ці теорії підкреслюють особливе значення креативної функції підприємців-інноваторів, діяльність яких щодо генерації нових знань і використання їх у виробництві через інноваційно-технологічні зміни вважається головною рушійною силою сучасного економічного розвитку.

1.3. Людський капітал та інклюзивний розвиток економіки України: освітньо-наукові чинники

За обсягом людського капіталу на одну особу Україна за результатами 2022 року перебуває на 91-му місці зі 141 країни світу. При цьому слід зауважити, що в розвинених країнах світу людський капітал становить левову частку (60–70 %) національного багатства, тоді як в Україні — лише 34 %. Хоча протягом 2019–2021 рр. частка людського капіталу в Україні дещо зросла (з 31 % до 34 %), спостерігається парадокс: зростання супроводжується зниженням і без того надто низької доходності людського капіталу — за цей період частка фонду оплати праці у ВВП України зменшилася з 48 % до 39,2 % (для порівняння: в країнах ЄС, США, Японії вона становить 68–76 %). Україна посідає перше місце у списку найбідніших країн Європи з добробутом пересічного дорослого \$1,563 тис. (дані рейтингу Credit Suisse Research Institute за 2021 р.). Лідером рейтингу є Ісландія, в якій середній статок дорослого перевищує \$550 тис.

Однак ще більше значення, ніж загальні обсяги добробуту, має нерівність його розподілу. В Україні наявна парадоксальна ситуація: тоді як індекс Джині за доходами є одним з найнижчих у світі (25 %), індекс Джині за добробутом — найвищий у світі (95,5 %)! Медіана добробуту одного дорослого в Україні дорівнює \$40, але аналітики нарахували 135 людей, статки яких перевищують \$50 млн. Створюється замкнене коло перетікання нерівності: нерівність у доходах переходить у нерівність багатства, освітню нерівність, нерівність у стані здоров'я, нерівність на ринку праці, що знов зумовлює нерівність у доходах.

Досить цікавим є і гендерний розподіл наявного людського капіталу. Якщо в середньому в світі 61 % людського капіталу належить чоловікам, а 39 % — жінкам, то в групі країн з доходами, нижчими за середні, до яких належить і Україна, цей показник становить відповідно 70 % і 30 %. У світових рейтингах за обсягами валового національного доходу на одну особу Україна займає ще гіршу позицію, ніж за індексом людського розвитку. Це означає, що в ході соціально-економічних трансформацій в Україні не забезпечено повномасштабної «включеності» людини в процес економічного життя.

У логічній моделі людина перебуває поза межами процесів, де ключову роль відіграє інституційна складова, побудована не на принципах інклюзивності, а на принципах екстрактивності. Людина при цьому не відчуває себе повноправним учасником процесу. Для досягнення збалансованого людського розвитку в Україні необхідно забезпечити перехід від екстрактивних до інклюзивних інститутів.

Екстрактивні інститути спричиняють економічну стагнацію, нерівність добробуту, зумовлюють необмеженість влади і збагачення однієї групи за рахунок решти суспільства. Замість правила *rule of law* (верховенство права) діє правило *rule by law* (управління за законом), коли закони приймаються з урахуванням потреб обмеженої кількості людей (в економіці це може набувати таких форм, як дотації потрібним підприємствам чи секторам; обмеження кредитування широких верств населення для започаткування власного бізнесу; нерівні правила оподаткування тощо).

Екстрактивні інститути не створюють стимулів, потрібних для того, щоб люди заощаджували, інвестували і створювали інновації. Щоб бути інклюзивними, економічні інститути мають заохочувати великі маси людей до участі в економічній діяльності, шанувати приватну власність та спиратися на неупереджену систему права, тобто для всіх членів суспільства мають діяти однакові правила. Одним з найважливіших чинників розвитку

інклюзивних інститутів є освічена робоча сила і розвиток наукової сфери, що врешті-решт веде до зміцнення демократії і вдосконалення її інститутів. Концепція інклюзивного розвитку передбачає більш ефективну «включеність» людей в економічну діяльність, внаслідок чого відбувається перетворення незадіяного людського потенціалу на людський капітал. Щоб досягти успішного інклюзивного зростання, урядам країн важливо концентруватися на швидкому проведенні структурних реформ. А для забезпечення інклюзивного розвитку необхідно інвестувати в людський капітал, у тому числі в доступність освіти, гнучкість робочого ринку і гендерну рівність, посилюючи дію освітньо-наукових чинників, які відіграють ключову роль.

– Серед основних бар'єрів на шляху створення передумов успішної реалізації освітньо-наукових чинників в Україні — низький рівень заробітної плати, високий рівень бюрократизації і корумпованості. Причому заробітна плата і рівень корумпованості пов'язані обернено пропорційною залежністю: чим меншим є рівень заробітної плати, тим більший спостерігається рівень корумпованості. З метою посилення розвитку людського капіталу та забезпечення інклюзивного розвитку економіки необхідно здійснювати заходи з підвищення ефективності функціонування освітньо-наукової сфери. Питання освіти — це окрема велика розмова, а у науковій сфері необхідно:

– Більше уваги приділяти популяризації науки задля налагодження взаємодії з суспільством, розвитку підприємництва на науковій основі, використовуючи для цього насамперед сучасні цифрові та комунікаційні технології.

– Здійснити заходи щодо розбудови науково-технологічної інфраструктури з метою посилення ролі НАН України як частини старт апекосистеми. Створити умови для формування на базі установ Академії закладів інфраструктури, які сприятимуть розвитку технологічного підприємництва та комерціалізації наукових результатів, їх успішніший

реалізації, заохочуватимуть молодь до науково-технічної діяльності.

– Здійснити заходи щодо зміцнення міжнародного співробітництва у сфері поліпшення кількісних та якісних характеристик людського капіталу шляхом реалізації спільних проєктів, підвищення рівня наукової мобільності, забезпечення ефективного функціонування системи експертної оцінки проєктів задля підтримки впровадження передового досвіду та підвищення їх якості, а також з метою інтернаціоналізації української науки.

– Закріпити за НАН України функції з визначення пріоритетів розвитку суспільства в рамках співробітництва з Національною радою з питань розвитку науки і технологій та іншими зацікавленими сторонами у рамках візії, на основі якої мають формуватися фурсайти, прогнози, стратегії, цільові орієнтири розвитку науки і технологій з метою збалансованого розвитку людського капіталу.

– Відповідно до цілей Угоди про Асоціацію з ЄС сприяти залученню України до Європейського дослідницького простору, підтримувати реформування дослідних установ та реорганізацію системи управління науковою сферою, зокрема розвитком її науково-технічного потенціалу.

– Здійснити заходи щодо зменшення витрат та підвищення ефективності адміністративного управління дослідженнями, забезпечувати більш гнучке та оперативне прийняття рішень з делегуванням розширених повноважень науковим підрозділам.

Освітньо-наукові чинники людського капіталу визначають рівень освіти та науковий потенціал індивіда чи суспільства. Ці чинники грають ключову роль у формуванні та розвитку людського капіталу, який є сукупністю знань, навичок, досвіду та інтелекту, що володіє населенням. Основні освітньо-наукові чинники включають, рис. 1.1:

Рис. 1.1. Освітньо-наукові чинники економічного зростання [10]

– **Освіта:** Рівень освіти людини є ключовим показником її людського капіталу. Чим вищий рівень освіти, тим більше знань, креативності та аналітичних навичок вона може внести у суспільство.

– **Доступ до освіти:** Широкий доступ до якісної освіти грає важливу роль у формуванні людського капіталу. Забезпечення можливості отримання освіти для всіх верств населення сприяє розвитку талантів та різноманітності навичок.

– **Наукові дослідження:** Інтенсивність та якість наукових досліджень у країні впливає на розвиток нових технологій, інновацій та високотехнологічних галузей, що покращує якість людського капіталу.

– **Інновації в освіті:** Впровадження новітніх методів навчання, технологій та педагогічних підходів сприяє підвищенню якості освіти та підготовці більш кваліфікованих фахівців.

– **Сприяння талановитості:** Розвиток програм та ініціатив, спрямованих на виявлення та розвиток талановитих індивідів, сприяє створенню високопродуктивних та креативних кадрів.

– **Життєве навчання:** Програми навчання та професійного розвитку, які дозволяють людям оновлювати свої навички та здобувати нові знання

протягом усього життя, сприяють адаптації до змін у суспільстві та економіці.

Загалом, високий рівень освіти та науково-дослідницької діяльності сприяють формуванню і підтримці конкурентоспроможного та інноваційного людського капіталу, що є ключовим фактором для сталого економічного та соціального розвитку.

Важливо також зміцнити вектор формування цінностей у процесі розвитку освіти і науки в Україні на засадах глобальних Цілей сталого розвитку. З цією метою доцільно забезпечити спрямування діяльності НАН України на досягнення глобальних Цілей сталого розвитку, а також рекомендувати Президії, секціям, відділенням та установам НАН України, закладам вищої освіти визначити ключові Цілі сталого розвитку, в напрямі досягнення яких вони мають здійснювати наукову діяльність. Зокрема, на особливу увагу заслуговує Ціль 5 «Гендерна рівність та гідна праця», в рамках якої необхідно сприяти досягненню гендерного балансу, адже, за оцінками Глобального інституту МакКінзі, до 2025 р. світовий ВВП може зрости на \$12 трлн через подолання гендерної нерівності, а людський капітал — збільшитися на 18 % [22].

Висновки до першого розділу

Отже, економічні явища економічного зростання потребували пояснень, завдяки чому з'явилися різноманітні школи та економічні концепції, що заперечували один одного та обґрунтовували ті чи інші явища. Найновіші сучасні теорії прийшли до висновку, що розвиток людського капіталу передує розвитку економіки. Це стосується насамперед розвинених держав, але поступово це питання актуалізується для усього світу.

Доведено, інклюзивний розвиток економіки України дасть змогу швидше наблизитися до показників розвинених країн за ІЛР і ВВП відповідно.

Обґрунтовано, модель сталого економічного розвитку базується на сукупності ідей, концепцій, положень та постулатів різних наук. Дана модель спрямована на зміну стосунків людини і природи задля розширення можливостей економічного зростання, та на створення скоординованої глобальної стратегії виживання людства, орієнтованої на збереження і відновлення природних спільнот.

РОЗДІЛ 2. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ ЯК ЧИННИКА ЗАБЕПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ УКРАЇНИ

2.1. Динаміка основних соціально - економічних показників розвитку людського капіталу в Україні

Значуще значення для забезпечення конкурентоспроможності країни та формування людського капіталу має соціально-економічний розвиток. Цей процес охоплює різні соціальні групи, їхню внутрішню взаємодію та участь окремих осіб у громадському та економічному житті.

Людський розвиток у суспільстві можна класифікувати на дві ключові групи галузей в залежності від їхнього значення. Перша група задовольняє матеріальні потреби, в той час як друга включає духовні та фізичні аспекти, такі як освіта, культура, охорона здоров'я, фізична розвиненість та туризм.

Підтримка розвитку "людського капіталу" є критично важливою для України. Дослідження свідчать, що формування людського капіталу впливає на добробут, рівень освіченості та тривалість життя населення. Наприклад, у 2020 році валовий внутрішній продукт (ВВП) на душу населення в Україні становив 2,82 тисячі доларів, що значно менше, ніж у більш розвинених країнах. Для країн, які розвиваються, характерний середній показник у розмірі 5,490 доларів, при цьому середній рівень по всьому світу становить 11,730 доларів, а для розвинених країн ця цифра складає 48,970 доларів. Згідно з прогнозом МВФ на 2024 рік, очікується, що ці показники зменшаться до 4,220 доларів для України (зі збільшенням на 50%), 7,430 доларів для країн, що розвиваються (зі збільшенням на 35%), та 14,490 доларів для середнього рівня по світу (зі зростанням на 24%), і досягнуть 58,460 доларів для розвинених країн (зі зростанням на 19%).

Для більш точного визначення економічної ситуації використовується показник ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності.

На 2018 рік, за цим показником, ВВП на душу населення склав 9,210 доларів США для України, 12,510 доларів для країн, які активно розвиваються, і 51,420 доларів для розвинених країн. Прогноз МВФ на 2023 рік передбачає зростання цих значень до 12,260 доларів для України (зі збільшенням на 33%), 16,500 доларів для країн у розвитку (зі збільшенням на 32%), і 60,290 доларів для високорозвинених країн (зі зростанням на 17%). Таким чином, можна проаналізувати наявну статистику щодо ВВП на душу населення в Україні, табл. 2.1

Табл. 2.1

Динаміка показника ВВП на душу населення в Україні

Рік	Значення, долари США	Зміна до попереднього року, %
2016	2199	+ 2, 98
2017	2583	+ 17,46
2018	3095	+17,2
2019	3659	+18,2
2020	3725	+1,8
2021	4826	+29,6
2022	3900	-19,2

Джерело: складено автором за даними [19]

На момент січня 2022 року, рівень грамотності в Україні був високим. За даними ЮНЕСКО на той момент, загальний рівень грамотності в Україні становив більше 99% для обох статей.

Проте, важливо враховувати, що це статистика може змінюватися з плином часу, і для отримання найновіших та точних даних рекомендується перевіряти інформацію урядових агентств, статистичних служб, або міжнародних організацій, які ведуть моніторинг освіти та грамотності.

Потрібно звернути увагу, що грамотність — це ширший показник, ніж просто вміння читати та писати, і може також включати навички розуміння і використання інформації у різних контекстах. Інвестиції в людський капітал в Україні значно менше порівняно з європейськими країнами. Згідно з дослідженням Світового банку у сфері освіти в Україні, частка інвестицій в людський капітал у загальному національному багатстві становить 34%, тоді

як у країнах з низьким рівнем доходу цей показник складає 41%, в Європі та Центральній Азії – 62%, а в середньому по всьому світу – 64%. В Україні понад 80% населення має вищу освіту, що перевищує показники ЄС (68%) та країн Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) (74%). Проте рівень функціональної грамотності серед дорослих відстає від показників цих країн. Також існує розрив між освітою та зайнятістю, особливо серед молодих випускників університетів, табл. 2.2

Таблиця 2.2

Тенденції рівня грамотності населення України

Рік	Рівень грамотності	Зміна +/-
2016	52%	-
2017	52,3%	+0,3
2018	52,6%	+0,3
2019	52,9%	+0,3
2020	53,4%	+0,5
2021	53,8%	+0,4
2022	49,2%	-4,6

Джерело: складено автором за даними [19]

Інші проблеми включають нерівний доступ до навчання у школах, розрив у навчанні учнів міських та сільських шкіл, та меншу ймовірність переходу випускників сільських шкіл до вищої освіти (40% випускників сільських шкіл та 70% учнів в містах).

Згідно із Світовим банком, близько 50% українців не вірять, що середня освіта надає всім однакові можливості навчання безкоштовно, а 70% вважають, що корупція у вищій школі є дуже поширеною. Водночас держава витрачає на освіту 6% ВВП, що значно перевищує країни ОЕСР (4,4%). Широка мережа шкіл та університетів у країні призводить до високих витрат – в Україні навчається 11 учнів на одного викладача, в той час як в країнах ОЕСР цей показник складає в середньому 13,1.

Майже чверть століття послідовні українські уряди значною мірою ігнорували зростаючу слабкість системи країни. У 2020 році загальна вартість українського ринку охорони здоров'я була оцінена в 4,3 млрд євро. З

цієї суми майже половина припадала на необхідність оплати послуг громадянами. Хоча половина медичних процедур передбачала оплату в тій чи іншій формі, 85% діяльності сектору охорони здоров'я залишалися номінально державним сектором, а лікування все ще в основному проводиться в державних лікарнях, які страждають від застарілої інфраструктури та обмеженого доступу до сучасних технологій [26].

Ініціатива електронного здоров'я в Україні є важливою складовою частиною ширшої трансформації охорони здоров'я в країні. Сюди входять електронні реєстри пацієнтів, медичних працівників та закладів охорони здоров'я, електронні рецепти, особисті історії електронної медицини тощо. Платформа електронного здоров'я вже створена для управління договорами первинної медичної допомоги та рецептами лікарських засобів, що підлягають відшкодуванню.

Ця тенденція оцифрування зараз швидко розвивається відповідно до концепції «уряд у смартфоні», яку просував новий президент України Володимир Зеленський. Електронне здоров'я використовує рішення з відкритим кодом та створює різноманітні можливості для бізнесу у сферах розробки програмного забезпечення, MedTech, аналізу даних про здоров'я та захисту даних. Загалом у державному бюджеті на 2022 рік на охорону здоров'я виділено 95,08 млрд грн. Це на 10% більше, ніж у 2021 році. Додаткові кошти спрямовані на забезпечення необхідних змін у медичній сфері в Україні [25].

Крім того, Україна привертає увагу міжнародних рейтингів, і, отже, необхідно дослідити та проаналізувати її позиції. Слід звернутися до Індексу людського розвитку, де важливо відзначити, що позиція України щороку змінюється, коливаючись від втрати до підняття. У 2021 році Україна розташована на 88-му місці, але, незважаючи на це, віднесена до категорії з високим рівнем розвитку з оцінкою 0,750. Порівняно з 1990 роком, коли було вперше складено цей рейтинг, Україна отримала 0,705 балів, вказуючи на

певний прогрес. За цей період країна покращила свій показник на 6,3%. Усі складові показника виявляють позитивні тенденції: очікувана тривалість життя зросла на 2,1 роки, тривалість навчання збільшилася на 2,2 роки. Однак існує проблема в сфері добробуту, а саме, валовий внутрішній продукт на душу населення скоротився на 25,6%, що свідчить про негативні економічні явища. Міжнародна організація фіксує ці проблеми – скорочення населення, що відноситься до середнього класу, еміграція молодих робітників, несприйняття інноваційних проектів, високий рівень неофіційної зайнятості (особливо це стосується сектору ІТ технологій), інше. Отже, порівнюємо Україну з іншими державами рейтингу, табл.2.3

Табл. 2.3

Україна в рейтингу Індекс людського розвитку 2021 року

	Країна	Індекс людського розвитку	Індекс гендерного розвитку	Індекс гендерної нерівності
1	Норвегія	0,954	0,990	0,044
32	Польща	0,872	1,009	0,120
43	Угорщина	0,845	0,984	0,258
87	Азербайджан	0,754	0,940	0,321
88	Україна	0,750	0,995	0,284
89	Домініканська Республіка	0,745	1,003	0,453

Джерело: складено автором за даними [19]

Україна в рейтингу сусідня з Азербайджаном та Домініканською Республікою, а що стосується сусідів географічних, вони на 40 пунктів випереджають нас, хоча в Угорщини показники гендерної рівності рівні українським, що вказує на схожий стан суспільства в обох країнах.

Отже, у таблиці враховано лідера рейтингу, а також сусідні та близькі за позначкою країни. Загалом слід відзначити, що позиції України могли б бути вищими, якби аспект добробуту був поліпшений.

Наступним показником для розгляду є Індекс економічної свободи, що визначається з 1995 року за 12 аспектами. Наразі в рейтингу оцінено 180

країн. Україна розташовується на таких позиціях: 2010 рік – 162; 2011 рік – 164; 2012 рік - 163; 2013 рік - 161; 2014 рік - 155; 2016 рік - 162; 2017 рік - 166; 2018 - 150; 2019 рік – 147; 2020 – 142; 2021 – 138; 2022 – 160, табл. 2.4

Таблиця 2.4

Україна в рейтингу індексу економічної свободи

Рік	Місце України в індексі економічної свободи	Зміна +/-
2016	162	-7
2017	166	-4
2018	150	+16
2019	147	+3
2020	142	+5
2021	138	+4
2022	160	-22

Джерело: складено автором за даними [19]

З аналізу рейтингу можна зробити висновок, що Україна прогресує в цьому напрямку, але робить це дуже повільно. При цьому Румунія на 42 позиції, Польща на 46, Молдова займає 97 місце. Прогрес відстає від багатьох необхідних, але суперечливих структурних реформ, таких як скорочення субсидій та підвищення тарифів на енергоносії, фіскальна консолідація та боротьба з корупцією.

Україні також потрібно розвивати свої ринки капіталу, приватизувати державні підприємства, вдосконалювати як свою законодавчу базу, так і верховенство права. Закон України захищає права власності. Реєструються іпотечні і застави, а уряд знизив плату за дозвіл на будівництво у 2021 році. Виконання договорів однак займає багато часу та є дорогим. Судова влада схильна до політичного тиску та загрожує хабарництвом, і в результаті послаблюється довіра громадськості до її ефективності. Кримінальні покарання за корупцію не виконуються ефективно, а корупція залишається ендемічною, рис.2.1.:

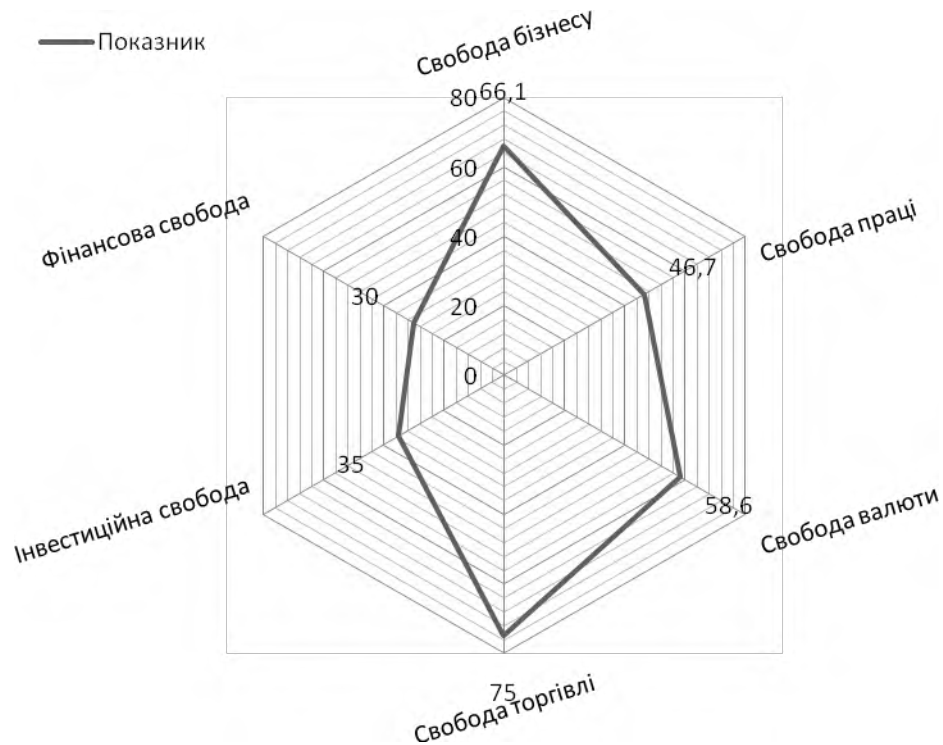

Рис.2.1. Показники економічної свободи України 2021 року

Джерело: складено автором за даними [19]

Інший важливий показник – Індекс інновацій. Цей індекс дозволяє зрозуміти ситуацію з креативним капіталом в країні та його базою для подальшого розвитку. Україна останніми роками мала нестабільне положення в глобальному рейтингу інновацій, який враховує 80 показників інноваційного розвитку, таких як рівень освіти, політична ситуація та розвиток інфраструктури. У 2014 році Україна займала 63-є місце, у 2015 році – 64-є місце, у 2016 році – 56-є місце, в 2017 році – 50-є місце, а в 2018 році піднялася до 43-го місця. У 2022 році країна опинилася на 57-му місці серед 129 країн світової спільноти. Необхідно відзначити, що у 2020 році Україна вже входить до лідерів рейтингу разом із Швейцарією, Швецією і США.

Глобальний індекс конкурентоспроможності 4.0 (ГІК 4.0) у 2021 році включав 12 підіндексів, які були реорганізовані та отримали нові назви. Індeksi були згруповані за чотирма напрямками: сприятливі умови, людський

капітал, ринки та інноваційна екосистема. Кількість індикаторів зменшилась з 114 до 98, при цьому 64 індикатори стали новими.

Під новим підходом до оцінки конкурентоспроможності лідирують США, Сінгапур та Німеччина, тоді як Ємен та Чад мають найнижчий рівень конкурентоспроможності (139 та 140 місце відповідно). Сусідні з Україною країни показують кращі результати: Польща – 37 місце, Словаччина – 41, Угорщина – 48, Румунія – 52. Молдова розташувалась нижче (88 місце), а Білорусь не брала участь у рейтингу.

У порівнянні з попереднім роком, позиція України погіршилася на дві позиції. Фахівці ВЕФ вказали, що основні проблеми в Україні пов'язані з макроекономічною стабільністю та якістю інститутів. Рівень державних інституцій України становить 104 місце, інфраструктура – 57, рівень впровадження технологій – 78. У сфері макроекономічної стабільності країна займає 133 місце, рівень охорони здоров'я – 101, рівень освіти – 44, ринок товарів – 57.

По ринку праці Україна посідає 59 місце, фінансовій системі – 136, обсягу ринку – 47, динаміці бізнесу – 85, здатності до інновацій – 60.

Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів, що складається щорічно Міжнародною бізнес-школою INSEAD у співпраці з Adecco Group та Інститутом лідерства людського капіталу (HCLI) Сінгапуру, розглядає вплив технологічних змін на конкурентоспроможність талантів.

Сумарний індекс розраховується на основі середнього арифметичного шести критеріїв:

- Ринкові і нормативні умови на ринку праці.
- Шанси для кар'єрного зростання.
- Можливості роботодавців залучати таланти з усього світу (Індекс приваблювання талантів).
- Здатність утримувати кваліфікований персонал.
- Виробничі навички співробітників.

- Глобальні знання.

За даними Глобального індексу конкурентоспроможності талантів 2022, Швейцарія і Сінгапур залишаються лідерами, а третє і четверте місце займають США і Норвегія відповідно. У топ-10 також увійшли країни Північної Європи (Швеція, Данія, Фінляндія), а також Нідерланди, Велика Британія та Люксембург.

Україна, за даними 2022 року, посідає 63 місце у загальному рейтингу, що є погіршенням порівняно з 61 місцем у попередньому році. За критеріями "ринкові та нормативні можливості" Україна піднялась на 3 позиції, а за "глобальні знання" – на 5.

Проте, індекси приваблювання талантів та утримання талантів суттєво погіршилися, займаючи відповідно 105 і 66 місце у порівнянні з минулим роком (98 і 58 місце). Однак важливо відзначити, що публікаційна активність зменшилася, зокрема за показником "статті в наукових журналах", де Україна втратила 15 позицій за рік. Також відзначено зменшення частки експорту з високою доданою вартістю, що призвело до зсуву України в рейтингу на 6 позицій, табл.2.5.:

Таблиця 2.5

Значення основних критеріїв Глобального індексу конкурентоспроможності талантів для України за 2019 - 2022 роки

Критерій	Рейтинг 2019 року	Рейтинг 2020 року	Рейтинг 2021 року	Рейтинг 2022 року
Ринкові та нормативні можливості	91	103	99	96
Індекс приваблювання талантів	97	94	98	105
Шанси для кар'єрного зростання	72	64	66	68
Індекс утримання талантів	56	54	58	66
Виробничі навички співробітників	40	66	44	45
Глобальні знання	61	53	42	37
Глобальний індекс конкурентоспроможності талантів	66	69	61	63

Джерело: складено автором за даними [19]

З четвертою промисловою революцією набирає обертів, і особи, що приймають рішення, стикаються з новим набором невизначеностей стосовно майбутнього виробництва. Розвиваються швидко нові технології, такі як «Інтернет речей», штучний інтелект, робототехніка і адитивне виробництво, які фундаментально змінюють глобальне виробництво. У доповіді "Оцінка готовності до майбутнього виробництва 2022" намагається підвищити обізнаність щодо факторів і умов, необхідних для перетворення виробничих систем і допомагає країнам оцінити їх готовність до майбутнього.

Доповідь представляє результати першого видання "Оцінки готовності до майбутнього виробництва", де вимірюється, наскільки добре країни можуть адаптуватися та отримувати вигоду від змінного характеру виробництва, використовуючи нові технології. Оцінка складається з двох груп індексів - "Структура виробництва", що представляє поточний стан виробничих можливостей, і "Драйвери виробництва", які визначають майбутній стан виробництва. Ці дві групи індексів включають ряд факторів, які оцінені для 100 країн, рис 2.2:

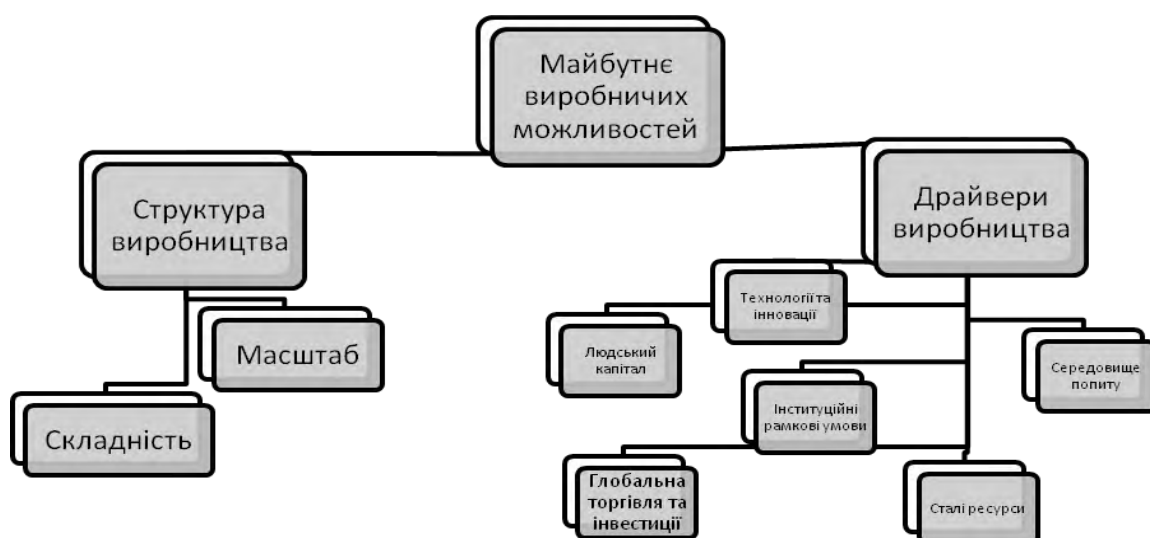

Рис. 2.2. Групи індексів для оцінки рейтингу щодо готовності до майбутнього виробництва

Джерело: складено автором за даними [19]

Дослідження охоплює 25 провідних країн, 10 наслідуючих країн, 7 країн з високим потенціалом, і 58 країн з перехідною економікою. Україна входить до групи країн з перехідною економікою. За структурою виробництва до першої п'ятірки входять Японія, Південна Корея, Німеччина, Швейцарія та Китай. У групі країн з перехідною економікою найкращі результати мають Хорватія, Індонезія, Болгарія, Бразилія та Сербія. Україна за структурою виробництва посідає 6 місце у своїй групі країн і 43 у загальному рейтингу країн, що оцінювалися. При цьому за складністю виробництва Україна на 41 місці, а за масштабом – на 57.

У глобальному рейтингу розвитку інфраструктури Україна залишається на 57 місці, як і минулого року. Цей рейтинг включає транспортну інфраструктуру, електрифікацію, забезпечення водою, доступ до Інтернету, мобільний зв'язок та інші аспекти. За загальною конкурентоспроможністю економіки, Україна займає 85 місце серед 141 можливих, що вказує на високий рівень викликів у відносинах до конкурентоспроможності. Щодо транспортної інфраструктури, Україна в рейтингу займає 59 місце, а дорожнє з'єднання територій опустилося на 59 позицію, втративши за рік вісім позицій. Якість дорожньої інфраструктури в Україні є проблематичною, займаючи 114 місце серед 141 можливих. Проте варто відзначити покращення, оскільки в 2021 році Україна займала 123 місце за цим показником.

Щільність залізничної мережі в Україні є відносно високою, займаючи 25 місце, хоча в 2021 році цей показник був ще кращим – 23. Щодо якості залізничних послуг, Україна тримає 34 місце серед країн світу, що свідчить про невелике поліпшення порівняно з минулим роком, коли вона посідала 37 місце.

Загалом, стан транспортної інфраструктури та доріг в Україні є однією з областей, де існують проблеми і потрібні подальші зусилля для

поліпшення.

У щорічному рейтингу "Індекс демократії 2021" Україна покращила свої показники і зайняла 78 місце зі значенням 5,90 балів і статусом "гібридної демократії". Рейтинг складається експертами британської компанії Economist Intelligence Unit, які визначають чотири категорії для країн: повноцінні демократії, демократії з недоліками, гібридні режими і авторитарні режими.

Рейтинг свободи преси є важливим показником, визначаючим стан свободи слова та роботи ЗМІ в різних країнах. Згідно з даними "Репортерів без кордонів", ситуація зі свободою преси у світі визначається як тривожна. Умови роботи журналістів погіршуються як в авторитарних країнах, так і в традиційно безпечних для ЗМІ країнах. Тільки 16 з 180 країн в рейтингу мають високий рівень свободи преси.

Цей рейтинг допомагає відслідковувати тенденції у свободі преси та визначає країни, де журналісти стикаються з обмеженнями у своїй професійній діяльності. Україна, займаючи 102 місце в рейтингу, розвиває різноманітний медіа-ландшафт, але є ще виклики, такі як недофінансування громадського мовника та потреба в подальших реформах для підтримки свободи слова.

Рейтинг свободи преси є важливим індикатором для визначення ступеня свободи слова та незалежності ЗМІ в різних країнах. За даними "Репортерів без кордонів", Україна займає 102 місце у світовому рейтингу свободи преси. В порівнянні з попереднім роком позиція не змінилася. Україна має розмаїтий медіа-ландшафт, і після революції 2014 року влада прийняла деякі реформи, зокрема, закони про прозорість володіння ЗМІ та доступ до державної інформації.

Отже, протягом свого періоду незалежності Україна досягла значних успіхів у багатьох економічних і соціальних сферах, проте в порівнянні з більшістю країн регіону вона все ще відстає і потребує проведення реформ,

підвищення рівня інвестицій, змін в законодавстві та вирішення політичних конфліктів.

2.2. Вплив освіти, охорони здоров'я та добробуту на формування людського капіталу

Ідея людського капіталу як економічної концепції сформулювалася щонайменше два століття тому, але лише протягом останніх двох десятиліть її включили до основного потоку економічного аналізу та досліджень, розпізнавши важливість цього аспекту. Потреба у цьому виникла середині минулого століття, коли застосування економічних досліджень, пов'язаних із турботою щодо швидкого економічного зростання та нерівномірного розподілу доходів, виявило основні принципи та нові механізми, на які раніше суспільство приділяло менше уваги. На сучасному етапі людський капітал визнається ключовим фактором при обговоренні елементів економічного зростання та розвитку.

Зниження стану здоров'я та застарілі навички представляють собою дефіцит людського капіталу, який, хоча не назавжди, але може бути компенсований шляхом заходів, таких як удосконалення здоров'я та перепідготовка.

Інвестиції в людський капітал можна розглядати в контексті життєвого циклу, де різні етапи відображають загальні категорії. Починаючи з догляду та розвитку дітей, інвестиції охоплюють дошкільні заклади, переходячи в інвестиції у формальну шкільну освіту. У життєвому циклі відбуваються інвестиції в мобільність на ринку праці, вибір роботи, навчання робочих місць та трудові зусилля.

Освіта та інвестиції в розвиток людського ресурсу становлять перший і ключовий аспект формування людського капіталу. Фінансування може впливати на розвиток людського капіталу тільки у випадку систематичних

інвестицій на всіх рівнях. Таким чином, інвестиції в початкову освіту виявляються дуже значущими. Важливо розглянути, яке населення (в даному випадку батьки) витрачає найбільше коштів на фінансування шкільних закладів, табл.2.6:

Таблиця 2.6

Рейтинг середніх витрат на інвестування шкільних закладів у країнах світу 2022

№	Країна	Витрати, тис. дол. США	№	Країна	Витрати, тис. дол. США
1	Гонконг	132,161	6	Китай	36,402
2	ОАЕ	99,378	7	Австралія	25,479
3	Сінгапур	70,939	8	Малайзія	24,862
4	США	58,464	9	Великобританія	18,909
5	Тайвань	56,424	10	Мексика	18,433
64	Україна	2,466			

Джерело: складено автором за даними [19]

Отже, на основі аналізу статистичних даних можна зробити висновок, що населення азійських країн виявляє зростаючий інтерес до фінансування освіти. У 2022 році серед країн Європи до десятки лідерів у цьому плані увійшла лише Великобританія, а США природно включаються до цього списку.

Важливо відзначити, що найбільше інвестицій та підтримки отримується на рівні держави. У ХХІ столітті відбувається збільшення частки доходів, що спрямовуються на освіту, з особливим акцентом на глобальне охоплення цього процесу, що визначає роль країн світу в освітній галузі.

Наприклад, у 2021 році країни ЄС витратили в середньому 32% державних освітніх витрат на дошкільну та початкову освіту, 41% на середню, післявузівську та вищу освіту, і 15% на вищу освіту.

Необхідно врахувати, що в Китаї існує розрив між попитом на програми для удосконалення ІТ-навичок та вивченням англійської мови, і країна має власні пошукові системи, коди та інші інструменти, які формують

унікальне інформаційне середовище. Україна загалом, показує медіанний показник відсотку ВВП на освіту, якщо порівнювати з країнами Азії.

Також варто проаналізувати інші країни світу та з'ясувати рівень їх витрат на освітню галузь у відсотковому співвідношенні від ВВП країн, табл.2.7:

Таблиця 2.7

Державні витрати на освіту країн світу у відсотковому співвідношенні до ВВП, 2021 рік

Країна	% витрат від ВВП	Країна	% витрат від ВВП
Коста - Ріка	7,40	Колумбія	4,50
Беліз	7,38	Сербія	3,96
Молдова	6,69	Іран	3,79
Гаяна	6,34	Гонконг	3,31
Гондурас	5,96	Андорра	3,20
Аргентина	5,51	Катар	2,86
Чилі	5,42	Казахстан	2,82
Україна	5,41	Вірменія	2,71
Білорусь	4,82	Монако	1,46

Джерело: складено автором за даними [19]

Висновок, який можна зробити, полягає в тому, що країни Північної та Південної Америки в останні роки в значній мірі збільшили фінансування освітньої та наукової галузі. Україна також інвестує у цю галузь, у відсотковому еквіваленті на рівні лідерів регіону – Чилі та Аргентини, особливо з фокусом на реформування та розвиток сфери ІТ.

Справді, система охорони здоров'я грає ключову роль у формуванні та розвитку людського капіталу. Здоров'я громадян є важливим ресурсом для розвитку економіки, оскільки здорові люди можуть бути більш продуктивними в робочій силі. Крім того, поліпшення стану здоров'я громадян може призвести до зростання економічної активності, оскільки збільшується кількість людей, які можуть активно приймати участь у робочому процесі.

Для розвинених економік, старіння населення ставить великі виклики

перед системами охорони здоров'я. В той час як в країнах, які розвиваються, проблемою може бути брак ресурсів або недостатня інфраструктура для боротьби з інфекційними захворюваннями. ВІЛ/СНІД, туберкульоз та малярія є особливо серйозними проблемами для багатьох країн із низьким та середнім рівнем доходу.

Також, як ви правильно вказали, технології в охороні здоров'я можуть грати важливу роль у забезпеченні ефективної медичної допомоги та запобіганні захворювань. Розвиток електронних медичних записів, віддалених консультацій та технологій обміну даними може покращити доступність та якість медичних послуг.

Наприклад, прогрес у зменшенні частки курців свідчить про певний успіх у вирішенні певних здоров'язберігаючих питань. Однак високий рівень ожиріння може бути причиною занепокоєння, оскільки це пов'язано з ризиком для здоров'я та може призвести до інших медичних проблем.

Також важливим є розподіл витрат між державними та приватними джерелами. Рівномірний розподіл може вказувати на важливість обліку обох секторів у фінансуванні охорони здоров'я.

Вивчення та аналіз даних про результати охорони здоров'я в різних країнах, зокрема в США, допомагає виявляти сильні та слабкі сторони системи та шукати можливості для поліпшення ефективності та якості медичних послуг, табл. 2.8 [31]:

У Канаді витрати на охорону здоров'я складають 10,9 відсотка ВВП, що лише на півтора відсоткового пункту вище середнього показника в ОЕСР на 9,3 відсотка. Канада зазнала значного розширення своєї медичної робочої сили з 2000 року, зумовленого збільшенням випускників канадських університетів. А Люксембург витратив на охорону здоров'я лише 7,1 відсотка свого ВВП, що менше, ніж майже всі інші країни ОЕСР [32].

Таблиця 2.8

Рейтинг країн, що найбільше витратили на сектор охорони здоров'я у 2021 році

№	Країна	Витрати на душу населення, тис. дол. США	% від ВВП	Рівень ожиріння	Очікувана тривалість життя
1	США	8,745	17	35,3	78,7
2	Норвегія	6,140	9,8	10,0	83,6
3	Швейцарія	6,080	11,4	10,3	82,8
4	Нідерланди	5,099	11,8	12,0	81,2
5	Австрія	4,896	11,1	12,4	81,1
6	Німеччина	4,811	11,3	14,7	81,0
7	Данія	4,698	11,0	13,4	80,1
8	Канада	4,602	10,9	17,5	81,5
9	Люксембург	4,578	7,1	11,0	81,5
10	Бельгія	4,419	10,9	13,7	80,5
59	Україна	194,3	8	9,4	73,2

Джерело: складено автором за даними [19]

Останній ключовий аспект, що впливає на формування людського капіталу, це добробут, тобто рівень процвітання та рівня життя людини або групи людей, а саме корисність, що здобута завдяки досягненню матеріальних благ та послуг. Поняття економічного добробуту тісно пов'язане з ВВП на душу населення.

Валовий внутрішній продукт на душу населення показує ВВП країни, поділений на його загальне населення – фактично рівень добробуту кожного окремого громадянина.

Розглянемо статистичні дані Міжнародного валютного фонду щодо даного показника у 2021 році та прогнози щодо 2024 року [33]. У 2021 році Люксембург та Катар були найбагатшими економіками за номіналом та ДПП відповідно. Південний Судан та Бурунді є найбіднішими економіками відповідно. За методами обмінних курсів багатство Люксембургу на душу населення склало 9,87 середнього світового рівня, тоді як найбідніша економіка Південного Судану є у 40 разів біднішою за середню світову табл.2.9:

Таблиця 2.9

Рейтинг країн світу за показником ВВП на душу населення у 2021 році та прогноз щодо 2024 року

Місце в рейтингу	Країна	ВВП на душу населення в дол. США	Прогнозоване місце в рейтингу у 2024 році	ВВП на душу населення 2024 році
1	Люксембург	113,196	1	132,702
2	Швейцарія	83,717	2	98,276
3	Макао	81,152	6	82,582
4	Норвегія	77,975	4	84,995
5	Ірландія	77,771	3	95,678
6	Катар	69,688	5	83,263
7	Ісландія	67,037	10	69,699
8	США	65,112	7	76,252
9	Сінгапур	63,987	8	75,632
10	Данія	59,795	9	72,326
58	Україна	4,043	68	2,854

Джерело: складено автором за даними [19]

Аналізуючи всі надані дані, можна зробити висновок, що у 2021 році 14 економік мали дохід на душу населення, що перевищував 50 000 доларів. З цієї групи 63 економіки виявилися з доходом на душу вищим за середній світовий показник. Десять з цих економік були багатшими в п'ять разів порівняно зі світовим середнім, тоді як 29 найбідніших економік були менш багатшими в десять разів. Протягом 2019 року відбулися певні зміни позицій – Судан (+30), Узбекистан (+30) та Алжир (+28). Науру є країною, що втратила найбільше пунктів, опустившись на 40 позицію з 81 до 121, а далі – Мікронезія (-36), Маршаллові острови (-34), Вануату (-32) та Палау (-32) [34].

2.3. Розвиток людського капіталу як основа соціально-економічного відновлення

Сучасні умови цифрової трансформації економіки висувають нові вимоги до якості людського капіталу. Активна автоматизація низки

виробничих і управлінських процесів призводить до того, що окремі професійні навички стають неактуальними та з'являються нові професії. Останнім часом для оцінки розвитку країн міжнародними організаціями дедалі частіше досліджуються не лише показники економічного зростання, а й люди та їхні здібності. Так, ООН проводить щорічні розрахунки Індексу людського розвитку (ІЛР) із метою оцінювання людського капіталу й відстеження його динаміки в країнах світу.

ІЛР є підсумковим показником середніх досягнень країни в ключових вимірах людського розвитку, таких як довге та здорове життя, знання й гідний рівень життя. Параметр довгого та здорового життя оцінюється за очікуваною тривалістю життя при народженні. Рівень знань (освіченості) вимірюється середнім числом років навчання для дорослих у віці 25 років і старше та очікуваними роками навчання для дітей шкільного віку, рівень життя – валовим національним доходом на одну особу. ІЛР використовує логарифм доходу, щоб відобразити зменшення важливості доходу з його збільшенням. Значення індексу обчислюється як середнє геометричне нормованих індексів для кожного із трьох вказаних параметрів [5].

У таблиці 2.10 відображено наведені в Доповіді про людський розвиток 2020, що підготовлена Програмою розвитку ООН, значення ІЛР, а також валовий національний дохід на одну особу для окремих країн світу за 2019 р.

До рейтингу держав за ІЛР включено 189 країн і територій. ІЛР України за 2019 р. – 0,779, що є вищим від середньосвітового значення (0,737), а отже, дає змогу віднести її до країн високого рівня людського розвитку. Близькими до України за рейтингом є Боснія і Герцеговина, Шрі-Ланка, Гренада, Мексика, Сент-Кітс і Невіс, Антигуа і Барбуда, Перу, Таїланд, Вірменія. Слід зауважити, що за період 1990–2019 рр. ІЛР України зріс на 7,4 %, з 0,725 до 0,779 [7].

Підвищення ІЛР сприяє збільшенню ВНД на одну особу, що, у свою

чергу, стимулює подальше зростання ІЛР і т. д. А проте, в умовах країни з низьким рівнем людського розвитку й національного доходу починати варто із зусиль, спрямованих на людський розвиток.

Таблиця 2.10

Фрагмент рейтингу країн за Індексом людського розвитку

Країна	Місце країни в рейтингу	Індекс людського розвитку	Валовий національний дохід на одну особу, дол. США
Норвегія	1	0,957	66 494
Ірландія	2	0,955	68 371
Швейцарія	3	0,955	69 394
Гонконг (Китай)	4	0,949	62 985
Ісландія	5	0,949	54 682
Німеччина	6	0,947	55 314
Швеція	7	0,945	54 508
Австралія	8	0,944	48 085
Нідерланди	9	0,944	57 707
Данія	10	0,940	58 662
...
Шрі-Ланка	72	0,782	12707
Боснія і Герцеговина	73	0,780	14 872
Гренада	74	0,779	15 641
Мексика	74	0,779	19 160
Сент-Кітс і Невіс	74	0,779	25 038
Україна	74	0,779	13 216
Антигуа і Барбуда	78	0,778	20 895
Перу	79	0,777	12 252
Таїланд	79	0,777	17 781
Вірменія	81	0,776	13 894
...
Нігер	189	0,394	1201
Середнє значення для світу	-	0,737	16 734

Джерело: складено автором за даними [19]

Таким чином, відправним пунктом до добробуту має стати людський розвиток. Тому й допомогу, яка надається високорозвинутими країнами для слаборозвинутих, доцільно скеровувати першочергово на створення умов для людського розвитку, що допоможе країні-реципієнту сформувати всередині власної держави джерело та підґрунтя для подальшого економічного зростання й процвітання. І ця підстава не може бути легко втрачена внаслідок економічної чи політичної кризи, вона має залишатися в країні та сприяти її відновленню, рис. 2.3

Рис. 2.3. Ітераційна модель впливу рівня людського розвитку в країні на її економічне зростання

Джерело: складено автором

Сформульований висновок підтверджується світовою практикою. Так, у Доповіді ПРООН про стан людського розвитку за 2019 р. наголошується: «Нерівність у стані людського розвитку зберігається, незважаючи на досягнення щодо скорочення масштабів крайньої бідності. У перших два десятиліття XXI ст. спостерігається помітний прогрес у зменшенні крайніх нестатків, але прогалини залишаються неприпустимо великими для широкого діапазону можливостей – свободи людей бути тими, ким вони хочуть, робити те, що вони хочуть, наприклад ходити до школи, влаштовуватися на роботу...» [8]. Отже, нерівність у стані людського розвитку зберігається.

Ключовим внеском у людський розвиток має стати забезпечення умов для рівного та всеохоплюючого доступу до освіти всіх верств населення в кожному куточку світу. Якісна освіта посіла чільне місце серед орієнтирів сучасного розвитку світової спільноти, що були окреслені на Саміті ООН у рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН у Нью-Йорку у 2015 р.

Результатом саміту стало затвердження 17 Цілей сталого розвитку, які є пріоритетними напрямками діяльності до 2030 р. для країн, що приєдналися до процесу забезпечення сталого розвитку, зокрема нашої держави. Ціль 4 «Якісна освіта» покликана забезпечити рівні умови доступу населення до всеохоплюючої якісної освіти та створити можливості для навчання протягом усього життя.

Досягнення Цілі 4 передбачає реалізацію таких цільових показників у сфері освіти [9]:

- забезпечення всіх дівчаток і хлопчиків можливістю здобувати безкоштовну якісну початкову й середню освіту для досягнення ефективних результатів навчання; пройти якісну підготовку до отримання початкової освіти (доступ до дошкільної освіти, програм дошкільного розвитку);
- забезпечення всеохоплюючого й рівного доступу жінок і чоловіків до фінансово доступної та якісної технічної, професійної й вищої освіти;
- досягнення збільшення чисельності населення, що володіє технічними та професійними знаннями й навичками, підвищення рівня зайнятості, зростання підприємницької активності та кількості робочих місць;
- позбавлення освіти ознак гендерної нерівності, а також забезпечення рівного доступу до дошкільної, початкової, середньої, технічної, професійної освіти для дітей з особливими потребами, людей з обмеженими можливостями, представників корінних народів;
- досягнення вміння читати й рахувати всією молоддю та переважною більшістю дорослого населення;
- забезпечення набуття всіма учнями знань і навичок, що сприятимуть сталому розвитку, завдяки засвоєнню питань сталого способу життя, гендерної рівності, культури миру й ненасильства, культурної різноманітності, внеску культури в сталий розвиток;
- гарантування безпечного, ненасильницького, інклюзивного та

ефективного середовища для навчання у створених і модернізованих навчальних закладах, де враховуватимуться потреби інвалідів та гендерні аспекти;

- збільшення кількості стипендій для людей зі слаборозвинутих країн на здобуття освіти в закладах вищої освіти у освітній сфері підтверджуються статистичними даними. Спостерігаються позитивні тенденції на всіх рівнях освіти – від дошкільної до вищої.

Так, охоплення дітей закладами дошкільної освіти України в 1995 р. становило 44 %, а в 2019 р. цей показник зріс до 63 % (унаслідок пандемії у 2020 р. він знизився до 58 %) [11, с. 36]. Для порівняння: відсоток охоплення дошкільною освітою в країнах ЄС у 2019 р. сягав 95,7 % [11]. Окрім того, якщо у 2014 р. черга на влаштування дітей у заклади дошкільної освіти налічувала 95,9 тис. осіб, то до 2020 р. вона скоротилася до 22,3 тис. осіб. Важливою віхою у вітчизняній дошкільній освіті стало наближення її змісту до ідей концепції «Нова українська школа» (НУШ) – ключової реформи Міністерства освіти і науки, метою якої є створення школи, де буде приємно навчатися та котра даватиме учням не тільки знання, а й уміння їх застосовувати в повсякденному житті.

Саме з ухваленням Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року розпочався новий етап трансформації та модернізації загальної середньої освіти, націлений на перехід від школи, що надавала теоретичні знання, до школи компетентностей, які необхідні здобувачам освіти для успішної самореалізації, формування цінностей, що сприяють обранню професії в дорослому житті, віднайденню свого покликання, втіленню творчого потенціалу, становленню як громадянина.

Позитивний вплив на якість освіти в Україні мали заходи щодо забезпечення можливостей і стимулювання вчителів до перманентного підвищення кваліфікації. Так, протягом 2020 р. не підвищували свою

кваліфікацію на жодній освітній платформі лише 5,52 % вчителів у третьому класі [11].

Показовим є те, що у 2020/2021 н. р. частка закладів загальної середньої освіти, підключених до Інтернету, становила 99,8 %. А вже ще у 2008/2009 н. р. цей показник дорівнював 52,1 % [11].

У сфері професійно-технічної освіти реалізуються заходи з реорганізації та реструктуризації закладів із урахуванням попиту на робітничі кадри на ринку праці, активізується міжнародне співробітництво й поглиблюється інтеграція в європейський освітній простір. Участь у низці міжнародних проєктів разом із розширенням академічної мобільності наразі стала візитною карткою також розвитку вітчизняних закладів вищої освіти.

Ефективність роботи в рамках досягнення Цілі 4 тісно пов'язана з результатами діяльності в напрямку досягнення таких суміжних цілей, як подолання бідності (Ціль 1); міцне здоров'я та благополуччя (Ціль 3); гідна праця й економічне зростання (Ціль 8); промисловість, інновації та інфраструктура (Ціль 9); сталий розвиток міст і громад (Ціль 11); мир, справедливість та сильні інститути (Ціль 16), партнерство заради сталого розвитку (Ціль 17), додаток А.

Як засвідчує позитивна динаміка ІЛР України, за період незалежності наша держава зробила низку кроків на шляху формування конкурентоспроможного людського капіталу. Так, середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні в 1990 р. сягала 65,7 року для чоловіків та 75 років для жінок, однак станом на 2021 р. цей показник дорівнював 68 років і 77,1 року відповідно [10].

Чималий шлях за цей період пройдено також у сфері освіти. Зокрема, відбулися перехід на нові зміст, структуру й тривалість повної загальної середньої освіти; інформатизація та комп'ютеризація закладів освіти; приєднання до Болонського процесу; модернізація освітнього законодавства в контексті закріпленого курсу на європейську інтеграцію; ухвалення

Концепції розвитку STEM-освіти; зміна підходів до здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами та ін.

Як бачимо, запроваджені зміни й нововведення принесли позитивні результати. Однак важливо й далі докладати зусиль щодо забезпечення всеохоплюючої та якісної освіти в Україні. Особливу увагу слід приділити, зокрема, активізації цифровізації освітнього процесу, модернізації змісту освіти, удосконаленню матеріально-технічної бази закладів освіти шляхом покращення їх ресурсного забезпечення, професійному розвитку та самовдосконаленню вчителів і викладачів, оптимізації мережі закладів освіти, розвитку державно-приватного партнерства (йдеться про створення інноваційних структур – кластерів, технопарків, хабів тощо), урахуванню вимог роботодавців при підготовці фахівців.

На сьогодні виокремлення першочергових завдань у сфері освіти великою мірою визначає російсько-українська війна. Військова агресія східного сусіда як ніколи актуалізувала для нашої держави розвиток всебічних відносин із Європейським Союзом, входження в європейський інтелектуальний та інформаційний простір. Орієнтиром у подальшому реформуванні вітчизняної системи освіти має стати саме досвід європейських країн. Важливо докласти зусиль для виконання зобов'язань України, зафіксованих в Угоді про асоціацію з ЄС [13], щодо сприяння розвитку європейського співробітництва в галузі освіти, навчання й молодіжної політики з метою поліпшення взаєморозуміння, активізації міжкультурного діалогу та поглиблення знань щодо відповідних культур із урахуванням культурного й мовного розмаїття.

Висновки до другого розділу

Аргументовано, людський капітал є вагомим чинником соціально-економічного розвитку країни. Здоров'я, знання та професійні навички населення забезпечують підприємницькі структури важливим ресурсом для

розвитку й підвищення ефективності їхньої діяльності, роблять їх гнучкішими та готовими до інновацій. Це набуває дедалі більшого значення в умовах глобалізованого й конкурентного світового господарства.

Доведено, заклади освіти та науки повинні використовувати всі можливості, зокрема брати активну участь у реалізації спільних науково-дослідницьких проєктів із європейськими партнерами. Це дасть змогу отримати цінний досвід, знання й навички, що стануть у пригоді під час повоєнного відновлення національної економіки.

РОЗДІЛ 3. ВПЛИВ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ НА ЕКОНОМІЧНЕ ЗРОСТАННЯ КРАЇНИ З УРАХУВАННЯМ МІЖНАРОДНОГО ДОСВІДУ

3.1. Роль людського капіталу у забезпеченні міжнародної конкурентоспроможності країн світу

Сучасні зарубіжні дослідження впливу розвитку "Індустрії 4.0" на людський капітал промислового підприємства не дозволяють оцінити зміни за окремими елементами людського капіталу. Так, у публікації (Sima, Gheorghe, Subić et al., 2020) виявлено ключові аспекти розвитку людського капіталу та головні драйвери поведінки споживачів, але розглянуто переважно питання освіти та ринку праці. Також наведено рекомендації щодо формування Освіти 4.0, огляд ефективних практик управління людськими ресурсами, перспективи зміни форм зайнятості.

Однак поза увагою автора залишилися особливості впливу розвитку "Індустрії 4.0" на людський капітал промислових підприємств за окремими його елементами. З одного боку, питання зміни поведінки та вимог до персоналу, його навчання та підготовки розглянуто без урахування ризиків для здоров'я, а з іншого – вплив "Індустрії 4.0" на сферу здоров'я працівників досліджується відокремлено від усіх елементів людського капіталу.

Аналіз впливу Четвертої промислової революції на техніку безпеки та охорону праці свідчить про зміну підходів до організації цих процесів на підприємствах. Особливістю можна вважати появу різних програм, призначених для управління технікою безпеки та охороною праці на промислових підприємствах (Serap, 2021). При цьому поза увагою залишаються питання організації навчання персоналу, забезпечення його мотивації та мобільності в умовах зміни підходів до охорони праці. Досвід Великобританії свідчить про переваги формування гнучкого ринку праці, що створює основи для появи нових робочих місць, інвестицій у бізнес та

забезпечення конкурентоспроможності. Важливою особливістю є те, що серед показників якості роботи персоналу – умови праці, де окремими елементами виступають здоров'я та безпека праці персоналу.

Оцінка відповідності навичок персоналу потребам цифрової економіки у країнах ЄС свідчить про неоднорідність розвитку "Індустрії 4.0" і нерівномірність розподілу та забезпечення кваліфікованим персоналом. Світовими лідерами за інноваціями та цифровізацією є Фінляндія, Швеція, Нідерланди та Данія. Вони характеризуються спроможністю до розроблення інновацій та впровадження нових технологій, а також здатністю людського капіталу адаптуватися до технологічних змін. У цих країнах розвинуті партнерські взаємовідносини між університетами, бізнесом, проєктами з досліджень і розробок.

Менш розвинуті країни ЄС більш повільно адаптуються до цифрових і технологічних змін через повільніше розповсюдження технологій у виробничому секторі та дефіцит цифрових навичок у працівників. Європейські країни з більшим відсотком студентів, випускників у сферах ІКТ і STEM, а також працівників із технічними та цифровими навичками мають більший потенціал щодо адаптації до нових технологій у виробничому секторі. Щодо розподілу робочої сили з просунутими цифровими навичками, то такі працівники надаватимуть перевагу розвинутим країнам і великим компаніям, які пропонують вищу заробітну плату.

Характерні особливості "Індустрії 4.0" потребують креативних і винахідливих працівників. Такі компетенції, як навички, здібності, знання, ставлення (поведінка, погляди) та мотивація індивіда потрібні, щоб упоратися із завданнями та проблемами, як це регламентує смарт-виробництво. Якщо підприємство не навчиться максимально ефективно використовувати креативних працівників, то воно рано чи пізно припинить своє існування в результаті банкрутства. У ситуації, коли переваги щодо працевлаштування та просування будуть надаватися тим працівникам, які є

привітними та легко піддаються управлінню, підприємство в перспективі виявиться посереднім і не більше цього.

Пригнічення креативності чи творчості є шкідливим для організаційного зростання. Переважна більшість організацій піклується про інновації, але дуже мало тих, які дійсно готові робити те, що необхідно для забезпечення щастя творчих людей або, як мінімум, їх продуктивності. Незалежно від форми чи структури винагороди мають розглядатися для мотивації та збереження творчого людського капіталу в умовах смарт-виробництва.

Також виникає потреба в нових навичках персоналу, які є більш складними, ніж навички у сфері ІКТ. Це можуть бути аналітичні (для роботи з великими масивами інформації, виявлення проблем та їх своєчасного вирішення), комунікаційні, креативні, адаптивні навички. Також набувають актуальності навички управління часом (time management). При цьому цифрові технологічні трансформації відбуваються швидше, ніж спроможність промислових підприємств знаходити працівників із відповідними навичками.

Дж. Аголла (J.E. Agolla) розглядає людський капітал підприємства як сукупність освіти, досвіду, знань, навичок, які мають працівники та використовують їх з метою створення цінності для підприємства. При цьому особливе значення автор приділяє такому елементу людського капіталу підприємства, як освіта. В окремих дослідженнях акцентується увага на тому, що в умовах розвитку "Індустрії 4.0" неможливо передбачити навички та знання, які можуть знадобитися працівникам через 5 років, а тому вони повинні бути адаптивними до організаційних змін і мати бажання навчатися впродовж всього життя.

Людський розум та інтелект є основою появи нових інформаційних технологій та інновацій. Важливі завдання персоналу передбачають технічне обслуговування технологій 4.0, але, крім цього, людський капітал у

промисловості та на ринку праці необхідно навчити для забезпечення впровадження, експлуатації, безперервної роботи й обслуговування автоматизованих систем належним чином. Часові рамки впровадження "Індустрії 4.0" є відносно великими та потребують зусиль усіх галузей промисловості.

European Institute for InnovationTechnology (EIT) виник у 2019 р. з метою сприяння розвитку "Індустрії 4.0". Значна увага EIT приділяється підготовці кваліфікованих кадрів у Європі, здатних ефективно працювати в умовах цифровізації. Зростання кількості випускників у сфері ІКТ і STEM-спеціальностей розглядається як передумова підвищення кваліфікації майбутньої робочої сили відповідно до технологічних проблем.

З метою формування творчої особистості, яка одночасно матиме інженерно-технічні, комунікаційні, мотиваційні та відповідні особистісні навички, у зарубіжних країнах активно відбувається інтеграція блоку мистецтва (Arts) до програм STEM-підготовки, що передбачає формування підходу до розвитку STEAM-персоналу.

Інноваційні технології створили можливість появи нових продуктів і послуг, що обумовило значні трансформації особистого та професійного життя, підкреслюючи взаємодію між машинами та людьми. Разом із тим визначаються ризики для промислового виробництва, пов'язані зі зникненням людського капіталу з технології виробництва.

3.2. Дослідження проблем та визначення перспектив розвитку людського капіталу в Україні

Україна виділяється серед найбільш економічно конкурентоспроможних виробничих площадок в Європі. За рівнем вартості робочої сили, комунальних послуг і оподаткування Україна впевнено конкурує з країнами Центральної та Східної Європи, і спостерігається зростаючий інтерес інвесторів до розміщення своїх виробничих баз в Україні.

Проблематика розвитку людського капіталу в Україні включає низький рівень освіти з обмеженим доступом, відсутність зв'язку між освітою та ринком праці, еміграційну втрату трудового потенціалу, фінансування освіти, нестачу медичної системи, потребу в постійному оновленні навичок, корупцію та бюрократію, нерівності у доступі до можливостей. Розв'язання цих проблем вимагає удосконалення освітніх та медичних систем, зменшення корупції, підтримки інновацій та вирішення соціальних нерівностей для покращення якості та ефективності людського капіталу в країні.

У сучасному етапі постіндустріального розвитку найзначущішим фактором для підвищення продуктивності та конкурентоспроможності України є створення умов, за яких можна вдосконалити ключові економічні аспекти, такі як людський капітал і технології. Українські підприємства поступово зміцнюють свої позиції, реалізуючи власний виробничий та експортний потенціал, розширюючи інвестиційні можливості в умовах високого рівня конкуренції в Європі. Співпраця з іноземними партнерами зазвичай вимагає від підприємств значних змін і реформ, щоб сприяти інноваціям, відповідати європейським стандартам якості продукції та послуг, а також враховувати вимоги Європейського Союзу щодо прозорості та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку.

Взаємозв'язок між якістю людського капіталу і використанням технологій визначає успішний розвиток підприємств у сучасному світі. Крім того, у процесі еволюції підприємств важливо максимально ефективно використовувати робочі умови, а впровадження співробітниками передових технологій та їхнє постійне удосконалення визначають розвиток підприємств відповідно до сучасних глобальних стандартів та цифрового прогресу, що також сприяє підвищенню їхньої конкурентоспроможності на міжнародному рівні.

Зауважимо, що підняття конкурентоспроможності України на світовому ринку пшениці є суттєвим показником ефективності економічних

та управлінських процесів, пов'язаних з виробництвом і розподілом зерна як в межах країни, так і за її межами. Українські учасники ринку успішно використовують і розвивають свої конкурентні переваги, що переважно обумовлені доступними ресурсами, такими як економічна праця, висока родючість природних ґрунтів і сприятливі кліматичні умови. Конкурентну перевагу української пшениці формує вплив різноманітних і нестабільних факторів. Це надає можливість вітчизняним експортерам ефективно входити на ринки із найменшими бар'єрами. Дослідження свідчать, що ключовим чинником у формуванні конкурентоспроможності української пшениці є параметри ринку, зокрема їх обсяги. Проте, низькі бар'єри та ростучий попит на пшеницю породжують нові ризики для внутрішніх виробників і відкривають перспективи для конкурентів.

Впровадження інноваційної політики визначається ефективністю державного регулювання, що ґрунтується на нормативно-правових актах, таких як «Про інноваційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про державну програму розвитку інноваційної діяльності в Україні», «Про інформаційні технології», «Про вищу освіту», «Про освіту», «Про національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2022 року», «Про стратегію розвитку і використання трудового потенціалу України на період до 2025 року» та інші.

Одним із суттєвих недоліків для розвитку людського капіталу в Україні завжди була проблема кризи зменшення чисельності населення. Українське населення скорочується із одними з найвищих темпів у світі, і до 2050 року очікується його зменшення до 35 мільйонів осіб. Низький рівень народжуваності, високий рівень смертності та значна імміграція є основними факторами, які призводять до значного зменшення населення. У 2020 році населення України зменшилося на 314 тисяч осіб. Це пояснюється тим, що кількість новонароджених була менше за кількість померлих. На кінець 2021 року загальна чисельність населення України складала 41,59 мільйона осіб,

але на 1 січня 2022 року в Україні проживало лише 34,5 мільйона громадян у порівнянні із 27,8 мільйонами на кінець серпня. Протягом шести місяців воєнного конфлікту кількість людей, які проживають та працюють в Україні, зменшилася на 6,7 мільйона осіб, і частина з них залишила територію країни.

За різними оцінками, за кордоном працює близько 3 мільйонів українських робітників, і їхня кількість постійно зростає. Політичні, соціальні та фактори безпеки призвели до високого рівня бідності та труднощів у пошуку гідно оплачуваної роботи.

Майже половина українських мігрантів працює в низькокваліфікованих професіях, і їх приваблює легший доступ до ринку праці Європейського Союзу. На початку 2010-х років річний відтік з України становив близько 500 000 осіб. З 2014 року кількість осіб, які виїжджають, значно зменшилася, але відтоді сотні тисяч українців продовжують залишати країну. Тільки у 2020 році спостерігалася позитивна тенденція, коли українці масово поверталися через коронавірус. Протягом минулого року кількість громадян, які повернулися, перевищила 80 000 осіб. Загалом, в період з 2011 по 2022 рік не повернулися до України 2,6 мільйона українців.

Повоєнне відновлення становить можливість для України подолати наслідки війни. Проте це також шанс поліпшити політичну та економічну систему і сформувати світле майбутнє для нашої країни.

3.3. Моделювання розвитку людського капіталу на економічне зростання країни

Відповідно до Постанови Верховної Ради України від 05 лютого 2019 року № 2677–VIII 10 квітня 2019 року відбулися парламентські слухання на тему: «Збалансований розвиток людського капіталу в Україні: завдання освіти і науки». «Мета парламентських слухань полягала у необхідності обговорення ключових проблем у сфері освіти і науки, розв'язання яких забезпечить збалансований розвиток і збереження людського капіталу в

Україні, ефективне використання інтелектуального потенціалу та сприятиме створенню конкурентоспроможної ринкової економіки.” [35] Протягом цього слухання було виокремлено наступні основні проблеми у сфері освіти. У сфері дошкільної освіти було наголошено на невідповідності кількості існуючих місць у закладах дошкільної освіти їх потребам а також низьку мотивацію вихователів закладів дошкільної освіти у зв’язку з низькою заробітною платою.

У сфері повної загальної освіти також було підняте питання низької заробітної платі педагогічних працівників, особливо у молодих вчителів, питання мотивації педагогічних працівників та керівників закладів освіти до професійного розвитку, низький рівень володіння цифровими навичками.

Базуючись на моделі для країн з доходом нижче середнього, а Україна входить саме в таку категорію доходності згідно Світового банку даних, потрібно підвищувати державні витрати на освіту а також збільшувати доступність дошкільної та вищої освіти. Якщо збільшувати всі ці показники лише на 1% протягом наступних 5 років, ВВП України зросте мінімум на 2.34% і продовжить зростати ще більшими темпами за рахунок покращення та збільшення людського капіталу.

У плані відновлення України зазначені проекти, які мають безпосереднє відношення до подолання сучасних проблем в українській системі освіти, а також до підвищення вищезазначених показників:

- SUN. School for the Ukrainian Nation – державна дистанційна школа в форматі Uber;
- Дошкільна освіта у альтернативній формі (home-based center); – Ефективна система дошкілля;
- Новий Український Садочок. Оновлення змісту дошкільної освіти та підходів до організації освітнього середовища;
- Школи вирівнювання. Прицільна програма трансформації шкіл з найнижчими показниками ефективності;

– Інвестування в науково-дослідницьку діяльність (співфінансування досліджень на замовлення бізнесу) на базі ключових університетів; – Підтримка повернення молоді в Україну: міжнародна академічна мобільність. [36]

Ці проєкти дійсно допоможуть покращувати та збільшувати людський капітал. Однак також варто не забувати про проблему з фінансовою компенсацією вчителів.

Також можна впровадити інструмент сертифікації педагогів з метою контролю і підвищення їх кваліфікації, і після підвищення гідно піднімати заробітну плату - хоча б на 15-20%. Інакше у вчителів не буде мотивації розвиватись та підвищувати свою кваліфікацію. Це стосується всіх рівнів освіти: дошкільного, повного загального, та вищого. Зазначені вище пропозиції разом з уже запланованими проєктами, зазначеними у плані відновлення України, допоможуть не тільки покращити якість людського капіталу в Україні, а й збільшать мотивацію перспективних молодих людей залишатися в Україні і отримувати освіту тут, таким чином зменшуючи відтік перспективного населення і збільшуючи економічне зростання. Частина з цих реформ можна починати впроваджувати вже зараз, навіть в умовах війни.

Технологія є основним джерелом економічного розвитку, і розвиток різних технологій є особливо важливим для зростання слаборозвинутих країн. Як вже було зазначено раніше, побудована модель продемонструвала зв'язок між історичними показниками технологічного прогресу та людським капіталом. Тому потрібно пріоритизувати розвиток технологічної готовності країни та цифрові навички населення.

З початком повномасштабного вторгнення цим вже почало займатись Міністерство цифрової трансформації. Мінцифри співпрацює з такими техногігантами як Google для того, щоб розробляти курси для старшого населення, які допоможуть змінити кваліфікацію та опанувати нові цифрові

навички, навіть людям з мінімальними знаннями про технології. Такі ініціативи потрібно підтримувати та масштабувати.

Також в плані відновлення України вже є перспективні проєкти, які допоможуть пришвидшити технологічний прогрес держави:

- Оновлення ІТ-програм для ТОП-5 університетів спільно з приватним сектором;
- Забезпечення 100% населення доступом до інтернету зі швидкістю 1 Гбіт/сек;
- Перенесення державних інформаційних ресурсів до хмар, організація збереження інформації шляхом резервного копіювання;
- Створення систем е-садочок, е-школа;
- Розробка програми навчання населення з кібербезпеки на основі сучасних підходів (гейміфікація, майкролернінг), та її популяризація. [38]

Усі ці проєкти потрібно пріоритизувати та підтримувати інвестиціями і впроваджувати їх у реальність. Це допоможе Україні суттєво збільшити здатність сприймати та використовувати нові технології, а також покращить цифрові навички населення, що дасть державі конкурентну перевагу, враховуючи сьогоденний істотний вплив технологій на економічне зростання. Також варто зазначити, що вкрай необхідно створювати робочі місця з гідною оплатою для висококваліфікованих ІТ-спеціалістів.

В Україні вже є успіх навчання висококваліфікованих програмістів та аналітиків, але поки що велика частина з них працює на зарубіжні компанії, або ж взагалі виїжджає за кордон. У 2020 році вийшла стаття “Сучасні тренди та проблеми ІТ-сектора в Україні: підготовка та міграція ІТ-фахівців” в міжнародному науковому журналі “Механізм регулювання економіки”. В цій статті відтік висококваліфікованих ІТ-спеціалістів було визнано головною проблемою ІТ-сектору в Україні [39]. Тому варто звернути увагу на створення умов для ІТ-спеціалістів, за яких вони залишались би в Україні.

Такі реформи допоможуть Україні використовувати сучасні технології

для звершення нових досягнень та розвитку економіки, а також допоможе нашій державі отримати конкурентну перевагу над іншими. Реформи системи охорони здоров'я Як уже зазначалося, система охорони здоров'я є одним з ключових факторів економічного росту. Покращення здоров'я спричинило приблизно одну третину загального зростання ВВП на душу населення в розвинутих економіках у минулому столітті, згідно дослідження аналітичної компанії "McKinsey&Company". [24].

План відновлення України передбачає наступні проекти, які допоможуть знизити рівень смертності та підвищити очікувану тривалість життя:

- Проект по забезпеченню умовами для здобуття практичних навичок медичних працівників на базі сучасних університетських лікарень та симуляційних центрів;

- Створення Data science центру та розвиток ІТ-інновацій і використання переваг обробки великих даних та інтелектуальних систем для прогнозування потреб охорони здоров'я;

- Створення національного Тренінгового Центру для системи громадського здоров'я на базі Центру громадського здоров'я для постійного професійного розвитку та посилення практичних навичок фахівців системи громадського здоров'я;

- Розробка плану реагування та запобігання надзвичайних ситуацій; в тому числі запуск загальнонаціональної кампанії по боротьбі з серцево-судинними захворюваннями;

- реконструкція та побудова нових медичних закладів. [42] Ці проекти безпосередньо допоможуть Україні зменшити рівень смертності та підвищити очікувану тривалість життя. Але також варто зазначити, що ключ до трансформації старої української системи охорони здоров'я – зосередитися на потребах пацієнтів.

Забезпечення надійної академічної підготовки є однією з ключових

передумов трансформації охорони здоров'я. Тому реформа має передбачати підвищення прохідних балів ЗНО та суворіші випускні іспити для медичних спеціальностей. Виходячи з моделі для країн з доходом нижче середнього, якщо в Україні збільшити середню очікувану тривалість життя з 72 років до середнього значення у країнах ЄС (81 рік), зменшити рівень смертності чоловіків та жінок (ймовірність 15-річного хлопця/дівчинки померти до 60-ти років) з 30% та 13% відповідно, до середнього значення у країнах ЄС (11% та 5% відповідно), та зменшити рівень смертності новонароджених (ймовірність немовля померти до 1 року) з 0.1% до середнього значення у країнах ЄС (0.04%), то ВВП України збільшиться на 39.4% протягом 15 років.

Таким чином, через істотне відставання України від стандартів ЄС у сфері охорони здоров'я, Україна недоотримує потенційні 39.4% ВВП кожного року. Якщо б Україна досягла європейських стандартів у 2008 році, коли її ВВП становив 188 мільярдів доларів, то вона б отримувала додаткові 74.07 мільярди у ВВП кожного року, починаючи з 2023, за незмінних умов. І судячи з прикладу інших країн це збільшення в довгостроковій перспективі стане ще істотнішим.

Тому з усіх сфер людського капіталу, Україні найбільш важливо реформувати систему охорони здоров'я. Тим не менш, освіта з технологіями є також фундаментальними сферами для довготривалого і стабільного зростання. Приділяючи достатню увагу всім цим сферам, можна досягти суттєвого економічного зростання.

17 цілей сталого розвитку (ЦСР) є важливою частиною Глобального плану дій в галузі розвитку до 2030 року, який був ухвалений світовими лідерами на історичному Саміті Організації Об'єднаних Націй у вересні 2015 року. Ці глобальні цілі формально набрали чинності з 1 січня 2016 року. Протягом наступних п'ятнадцяти років країни зобов'язані зосереджувати свої зусилля на подоланні всіх форм бідності, боротьбі з нерівністю та протидії негативним проявам кліматичних змін.

Ці чотири комплементарні реформи, які визначені Інститутом суспільно-економічних досліджень (ІСЕД), мають на меті сприяти збалансованому розвитку та формуванню високотехнологічної та соціально відповідальної економіки в Україні. Давайте розглянемо кожен з цих реформ окремо:

1. Зміна структури економіки:

- Спрямована на розширення високотехнологічних секторів, зокрема інформаційних технологій, біотехнологій, енергоефективності тощо.
- Підтримка досліджень та розвитку нових технологій.
- Стимулювання інновацій через сприяння стартапам та впровадженням новаторських підходів у виробництві.

2. Реформа фінансового сектора:

- Створення прозорої та ефективної фінансової системи, яка підтримує розвиток високотехнологічних галузей та інновацій.
- Забезпечення доступу до фінансових ресурсів для підтримки стартапів та інноваційних підприємств.
- Розвиток фінансових інструментів, що сприяють ризиковим проектам.

3. Інвестиційна реформа:

- Створення сприятливого інвестиційного клімату для приваблення внутрішніх та зовнішніх інвестицій.
- Розвиток механізмів державно-приватного партнерства для реалізації великих інфраструктурних проектів.

4. Реформа системи управління:

- Підвищення ефективності та прозорості управління економікою та публічним сектором.
- Вдосконалення системи регулювання та нагляду за економічною діяльністю.
- Забезпечення участі громадськості та зацікавлених сторін у

прийнятті стратегічних рішень.

Якщо вести мову про інтегральну взаємодію людського розвитку та економічного зростання країни невід’ємним атрибутом варто визнати якісну систему освіти населення, на рис. 3.1 показано дану інтеграцію.

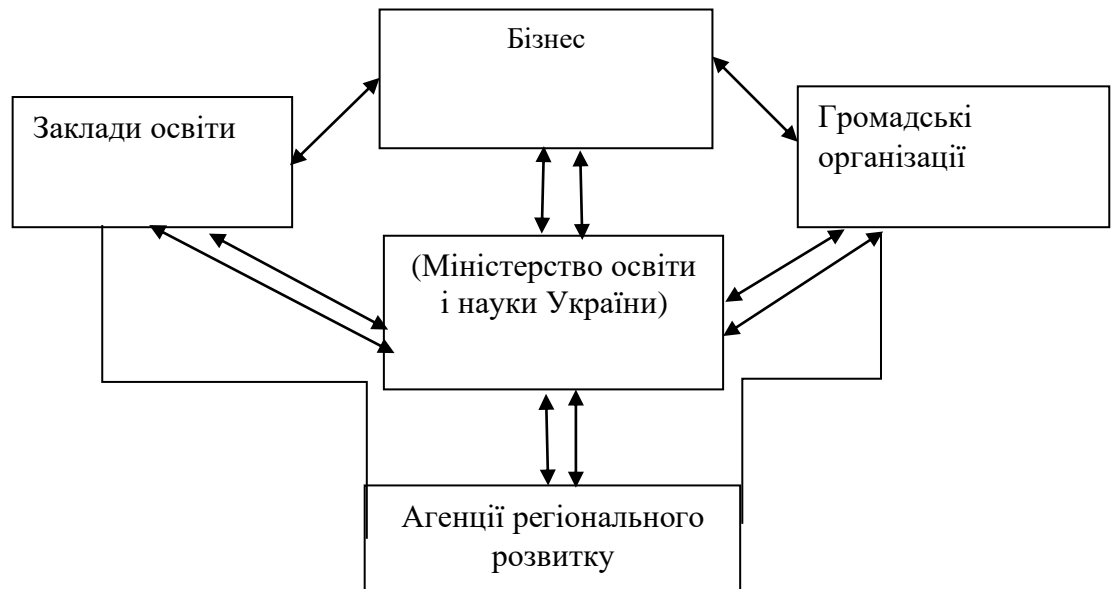

Рис. 3.1. Інтегральна взаємодія людського капіталу та економічного зростання через освітню детермінанту

Джерело: складено автором

Виходячи з даних рис. 3.1. варто зазначити, що на шляху досягнення розвитку країни інтелект і знання стають стратегічним ресурсом прогресу, його рушійною силою в економіці. Знання виступають головним нематеріальним активом, впливають на зростання обсягів виробництва, підвищення якості продукції та послуг, забезпечення конкурентоспроможності країни та прискорення соціального прогресу. Тому формування творчого потенціалу людини, що забезпечує система освіти та професійної підготовки, має ефективно реалізуватися у механізмах інноваційної діяльності.

Орієнтуючись на концепцію збалансованого розвитку України та максимізацію існуючого потенціалу для створення нових стратегічних

можливостей, драйверами інноваційного стрибка в майбутньому повинні стати галузі економічної діяльності з груп "стратегічні лідери" та "потенційні лідери". Ці групи мають бути доповнені новими секторами відповідно до пріоритетних напрямів науково-технічного та технологічного розвитку. Забезпечення їх домінування в довгостроковій перспективі має призвести до якісних змін у параметрах національної економіки. Однак це можливо лише за умови розвитку людського капіталу на основі принципів інноваційності, сталості та участі всіх верств населення.

Ще однією важливою проблемою є міжнародна міграція, яка впливає на Україну і суттєво впливає на формування та накопичення людського капіталу в країні у негативному аспекті. Для зміни умов функціонування сучасних міграційних процесів країна повинна впровадити значні реформи та перетворення у всіх сферах, пов'язаних з соціальним та економічним розвитком.

Висновки до третього розділу

Встановлено, людський капітал розглядається як найдовготриваліша та найстійкіша форма інтелектуального капіталу, і деяка література навіть стверджує, що єдиним суттєвим відмінником між організаціями є їхня унікальна здатність створювати цінність через людський капітал. Для оцінки людського капіталу на міжнародному рівні використовують економічні рейтинги, які складаються авторитетними міжнародними організаціями, базуючись на конкретних параметрах.

Доведено взаємозв'язок між якістю людського капіталу і використанням технологій визначає успішний розвиток підприємств у сучасному світі. Україна може продовжувати використовувати свої конкурентні переваги у міжнародному поділі праці, спрямовуючи свою увагу на розвиток видів економічної діяльності групи "поточні лідери".

РОЗДІЛ 4. АПРОБАЦІЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ НА УРОЦІ ГЕОГРАФІЇ У ШКОЛІ

4.1. Розробка плану уроку на тему: Вплив людського капіталу на ВВП країни

Заголовок уроку: "Вплив людського капіталу на ВВП країни"

Мета уроку:

- Ознайомити учнів з поняттям "людський капітал" та його роллю у економіці.
- Розглянути механізми впливу людського капіталу на ВВП країни.
- Аналізувати важливість інвестування в освіту та здоров'я для розвитку людського капіталу.
- Розглянути приклади успішних країн, де розвиток людського капіталу відіграв ключову роль у зростанні економіки.

Хід уроку:

1. Вступ (5 хв):

- Зацікавити учнів темою, запитати, що вони розуміють під поняттям "людський капітал".
- Визначити, чому важливо вивчати вплив людського капіталу на економіку.

2. Теоретична частина (15 хв):

- Визначити поняття "людський капітал" та пояснити його роль у формуванні ВВП.
- Розглянути фактори, що визначають якість людського капіталу (освіта, навички, здоров'я).
- Пояснити, якість людського капіталу впливає на продуктивність праці та інноваційний розвиток.

3. Аналіз прикладів (20 хв):

- Розглянути приклади країн, де інвестування в освіту та здоров'я привело до значного зростання ВВП.

- Обговорити причини успіху цих країн та визначити, як людський капітал впливає на їхню економіку.

4. Групова робота (15 хв):

- Роздати учням завдання для групової роботи: розробка стратегій розвитку людського капіталу в умовах конкретної країни.

- Закликати групи обговорити інноваційні підходи та ідеї для підвищення якості людського капіталу.

5. Підсумок та обговорення (15 хв):

- Запитати групи про їхні стратегії та ідеї.

- Обговорити загальні висновки та визначити, як розвиток людського капіталу може впливати на майбутню економічну ситуацію країни.

- Закріпити ключові ідеї уроку та нагадати учням про важливість інвестування в освіту та здоров'я.

6. Домашнє завдання (5 хв):

- Задати учням домашнє завдання: написати короткий есе на тему "Вплив людського капіталу на економічний розвиток країни".

Такий план дозволяє поєднати теоретичні знання, аналіз практики та практичні вправи, сприяючи кращому розумінню та запам'ятовуванню матеріалу.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що ключовим фактором конкурентоспроможності на сучасному етапі розвитку є людський капітал. У теоретичному плані поняття "людський капітал" можна розглядати на трьох рівнях: на особистісному, мікроекономічному та макроекономічному рівнях.

Встановлено, людський капітал представляє собою сформований і накопичений за допомогою інвестицій запас здоров'я, знань, навичок, здібностей і мотивацій особи, який використовується у сфері економічної діяльності. Це сприяє підвищенню продуктивності праці і впливає на зростання доходів особи, прибутку підприємства та національного доходу.

В економічному вимірі людський капітал можна відстежувати за допомогою Індексу людського розвитку (ІЛР), який оцінює соціальний та економічний розвиток країн світу. Цей індекс включає такі показники, як тривалість життя, освіта та дохід на душу населення.

Оскільки одним із ключових аспектів формування людського капіталу є освіта, можна зазначити, що США виступають лідером у фінансуванні науково-освітньої системи на державному рівні. Загальне дискреційне та обов'язкове фінансування склало 189,4 мільярда доларів у 2022 фінансовому році, з яких 129,5 мільярда доларів було спрямовано на нові гранти, позики та допомогу на навчання.

Встановлено, однією з ключових проблем, яка впливає на економічний розвиток, є міграція українського населення за кордон. Хоча в 2021 році спостерігалось невелике зменшення цього явища, це залишається актуальним завданням. Для зупинення відтоку кваліфікованих кадрів необхідно впроваджувати зміни.

"Програма сталого розвитку до 2030 року" пропонує рівномірний розподіл переваг від розвитку між різними групами населення. Доповідь рекомендує переорієнтування політики для забезпечення прогресу тих верств

населення, які відстали найбільше. Україна вже затвердила та впроваджує реформи у сферах охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, земельної реформи, децентралізації, державного управління, боротьби з корупцією та правоохоронних органах.

Систематизована модель «влада-громада-бізнес-освіта» підтвердила, той факт, що залучення інвесторів завдяки лібералізації законодавства і поліпшення інвестиційного клімату у країні, подальше формування сприятливих умов для ведення бізнесу, розвиток малого та середнього бізнесу, а особливо у науково-технічній й інноваційній сфері дозволять збільшити обсяг робочих місць та наукоємність виробництва. Оскільки саме середній клас є постачальником інноваційних ідей, що реалізуються на підприємствах, коли шлях від ідеї до її втілення є найбільш коротким. Це створить можливість працівнику задовольнити потреби та забезпечити подальший розвиток, а шляхом прозорого перерозподільного механізму сформує підґрунтя для соціально-економічного розвитку держави.

Аргументовано інформацію, розвиток людського потенціалу на теренах сучасної України вимагає адаптації суспільних систем до сучасних викликів інформаційного суспільства. У цьому контексті є нагальною модернізація системи освіти, відповідність її змісту вимогам ринку праці, трансформація системи управління нею від централізованої державно-регламентованої до партнерської державно-приватної, за якої у здобувачів освіти виявляється можливість вибору на ринку освітніх послуг, а у роботодавців – можливість впливати на зміст, якість та навіть процес оцінювання здобувачів. Відповідні зміни є стратегічно важливими не тільки з точки зору відновлення престижу освіти для сучасної людини, а й з позиції повноцінного використання потенціалу людського розвитку, що прямо пропорційно впливає на добробут всієї країни та кожного її жителя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Acemoglu Daron (2018) «Why do New Technologies Complement Skills? Directed Technical Change and Wage Inequality». *Quarterly Journal of Economics*, 113, pp. 1055-1090.
2. Ніколайчук М.В. Еволюція знань в системі рушійних сил економічного розвитку // *Вісник Хмельницького національного університету. Економічні науки.* – Хмельницький. – 2017. – № 1. – С. 206-210.
3. Амосов О., Дегтяр А. Формування людського капіталу в умовах інноваційної економіки: методологічний аспект / О. Амосов, А. Дегтяр // *Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління.* — Х.: Видавництво «ДокНаукДержУпр». — 2019. — № 3 (7). — С. 164— 172.4.
4. Геєць В.М. Соціально - економічний стан України: наслідки для народу та держави: Національна доп. / За заг. ред. В.М. Геєця, А.І. Даниленка, М.Г. Жулинського, Е.М. Лібанової, О.С. Оніщенка. — К.: НВЦ НБУВ, 2019. — 687 с.
5. Acemoglu, Daron (2017) «Directed Technical Change». *Review of Economic Studies*, 69, pp. 781-809.
6. Barro, Robert J. and Jong-Wha Lee (2018) «International Data on Educational Attainment: Updates and Implications». *Oxford Economic Papers*, 53, pp. 541-563
7. Barro, Robert J., N. Gregory Mankiw, and Xavier Sala-i-Martin (1995) «Capital Mobility in Neoclassical Models of Growth». *American Economic Review*, 85, pp. 103- 115.
8. Райзберг, Б.А. Сучасний економічний словарь [Текст] / Б.А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е.Б. Стародубцева. – М.: Инфра-М, 2018. – 395 с.
9. Acemogl Daron (2018) «Technical Change, Inequality and the Labor Market.» *Journal of Economic Literature*, 40(1), 7-72.
10. Acemoglu, Daron (2019) «Patterns of Skill Premia». *Review of*

Economic Studies, 70, pp. 199-230.

11. Bourguignon, Francois and Thierry Verdier (2019) «Oligarchy, Democracy, Inequality and Growth». *Journal of Development Economics*, 62, pp. 285-313.

12. Bils, Mark and Peter Klenow (2019) «Does Schooling Cause Growth?» *American Economic Review*, 90(5), pp. 1160-1183.

13. Benhabib, Jess and Mark M. Spiegel (2015) «Human Capital and Technology Diffusion» in Philippe Aghion and Steven Durlauf (editors) *Handbook of Economic Growth*, North Holland, Amsterdam, pp.935-966.

14. Card, David (1999) «The Causal Effect of Education on earnings». In Ashenfelter, Orley and David Card (editors), *Handbook of Labor Economics*, vol. 3A. North-Holland, Amsterdam, pp. 1801-1863.

15. Diwan, Ishac and Dani Rodrik (2018) «Patents, Appropriate Technology, and North-South Trade.» *Journal of International Economics*, 30, pp. 27-48.

16. Benabou, Roland (2019) «Unequal Societies: Income Distribution and the Social Contract». *American Economic Review*, 90, pp. 96-129.

17. Caputo, Michael (2015) *Foundations of Dynamic Economic Analysis: Optimal Control Theory and Applications*. Cambridge University Press, Cambridge UK.

18. Верхоглядова Н.І. Людський капітал і показники економічного зростання / Н.І. Верхоглядова // *Економіка та держава: Міжнародний науково-практичний журнал*. — 2017. — № 1. — С. 84—86.

19. Caselli, Francesco and Wilbur John Coleman (2001) «The U.S. Structural Transformation and Regional Convergence: A Reinterpretation». *Journal of Political Economy*, 109(3), pp. 584-616.

20. Doms, Mark and Timothy Dunne and Kenneth Troske (2017) «Workers, Wages and Technology». *Quarterly Journal of Economics*, 112, pp. 253-290.

21. Durlauf, Steven N., Paul A. Johnson and Jonathan R.W.

Temple (2005)

22. «Growth Econometrics». Philippe Aghion and Steven Durlauf (editors) Handbook of Economic Growth, North Holland, Amsterdam, pp. 555-677.
23. Бобух І. М., ISSN 1027-3239. Вісн. НАН України, 2019, № 5
24. Human Development Report 2019 [Електронний ресурс]. – N. Y. : Oxford University Press, 2019. – 116 p. – Режим доступу: <http://hdr.undp.org>.
25. Analytical portal Humanitarian Technologies (2018), «World ranking of the world in terms of life expectancy», available at: <http://gtmarket.ru/ratings/lifexpectancyin> (Accessed 10 March 2018).
26. Matsuyama, Kiminori (2016) «Structural Change.» New Pelgrave Dictionary of Economics
27. Hall, Robert E. (2000) «e-Capital: The Link Between the Stock Market and the Labor Market in the 2018's». Brookings Papers on Economic Activity, 2, pp. 73-118.
28. Wrigley, E. A., and R. S. Schofield (1981) The Population History of England 1541-1871: A Reconstruction. Harvard University Press, Cambridge, MA.
29. Helpman, Elhanan (1998) General Purpose Technology and Economic Growth. MIT Press, Cambridge, MA.
30. Uzawa, Hirofumi (2017) «Time Preference, the Consumption Function, and Optimum Asset Holdings» in J. N. Wolfe, ed. Value, Capital and Growth, Aldine, Chicago, IL.
31. Ventura Jaume (2019) «Growth and Independence» Quarterly Journal of Economics, 112, pp. 57-84.
32. Kongsamut, Piyabha , Sergio Rebelo and Danyang Xie (2001) «Beyond Balanced Growth.» Review of Economic Studies, 48, pp. 869-882.
33. Програма розвитку ООН: Доповідь про людський розвиток 2019 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://hdr.undp.org/en/2019report>
34. <https://www.oecd.org/> – офіційний сайт Організації економічного співробітництва та розвитку (OECD)

